Национальная библиотека Республики Тыва

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 13 (15964) 1998 чылдың февраль 5, четверг ◆ Ат салган шагы 22.00 ⇶ Садар өртээ 1 рубль 50 көпеек.

КИЧЭЭНГЕЙЛИГ БОЛУҢАР!

МЕГЕ АКШАЛАР

ТР-ниң Иштики херектер министерствазы республиканың чурттакчы чонун 1995 чылдың майының 100000 рубль үнелиг саазын акшазы-биле санажылга чорудуп тура, кичээнгейлиг болурун сагындырып турар. Чүге дизе бо чылдың январьда Красноярск крайның девискээринге 1995 чылдың майының КН НР 9862636 серияның 100000 рубль үнелиг меге акшаларын илередип тыпкан болгаш саарылгадан ужулган.

100000 рубльдиң меге акшаларының ылгалыпкы дег демдектери:

1. Меге акшаларны кылган саазынны дүрбүштүр тударга, ёзулуг акшаныынга деннээрге кадыг, картталып турар.

2. Акшаның чуруу тода эвес, өң дамчыдылгазы сагыттынмаанындан езулуг акшадан өңү ылгалып турар, микросөзүглел номчуттунмас.

3. Суг демдектери, камгалал удазыннары чок.

4. Өттүрүптерге, бүдүү былчажып турар.

Ындыг акшаларны сайгарыптарының таварылгалары илереттингенде, ол дугайын иштики херектер органнарынга дарый дамчыдары чугула.

Бистиң корр.

ҮНДҮРҮГ ПОЛИЦИЯЗЫНДА

ӨРЕЛЕР МОНЧАРЫ ЧЫЫРЫЛБЫШААН...

Кандыг-даа күрүнеиң экономиктиг айыл чок чоруун чүүн-даа мурнунда бюджетче үндүрүг чыылдазы быжыглаар чүве болганда, ук айтырыг үе-дүптен бээр төре баштаан кижилерни муңчулдуруп чораан болгаш ам-даа муңчулдуруп чоруурун чугаажок. Ынчангаштың бюджетти долу хемчээлдиг долдурарының айтырыы бо хүнге чедир күрүнеиң кончуг чидиг болгаш тоң чугула айтырыы болуп артып турар.

Яныы-бүрү чергеиң бюджеттеринге өрелер кайыын чыглып келирил? Ук өрелерни күрүнеге эгидер дизе чүү кылза чогуурул? Бо болгаш мындыг чергелиг айтырыларга холбашкан чугааны бистиң корреспондентивис А. Алаш Россия Федерациязының Үндүрүг полициязының федералдыг албанының Тыва Республикада Эргелелиниң оперативтиг килдизинде чедир төлеттинмээн үндүрүг өрезин тыртарының талазы-биле хемчеглер организастаар салбырның начальнигы, үндүрүг албаныныңң капитаны М. Ө. Донгак-биле чоруткан.

— Мерген Өктек-оолович, чоокку үелерге чедир бистиң амыдыралывыска үндүрүг полициязы деп тускай албан-даа турбаан, ам безин улус чон ооң ажыл-амыдыралын чаа таныып, билиг бар чоруур: ооң ажыл-чорудулгазын чөпсүүнүп деткиирлер-даа, анаа ажыы-биле удурланыырлар-даа бар-ла. Үндүрүг полициязынга нинти хамаарылганың чуруу ындыг янзылыг, а ук албанның кезик-чамдыы болур силериң салбырыңарның ажыл-чорудулгазының ужур-утказы чүдел?

— Бүүдүмчү өрелериң эгидилгезин дээштиг болдуры-биле 1995 чылда РФ-тиң Үндүрүг полициязының федералдыг албанының черчерлерде эргелелдериниң оперативтиг албаннарының составынга чедир төлеттинмээн үндүрүг өрелерин тыртарының талазы-биле килдистерни, салбырларны хевирдеп тургускан чүве. Бистиң республиканың девискээринге хамаарыштыр ук ажыл-хемчеглерни бистиң салбыр чорудуп турар. Ооң хүлээлгелери кандыг янзылыгыл? Ол дээрге үндүрүг төлевейн турар кижилерниң, албан, организация черлериниң, бүдүрүлгелерниң, ажыл-агыйларның эт-хөреңгизин дилээри, хавырары, сайгарары дээш, оон-даа өске. Чамдык улус бистиң ажылывыстың утказын соора билип, күш дөгээр орган кылдыр санай бээри чадавас. Херек кырында байдал ыракта ынлыг эвес. Үстүнде адаанын хемчеглерни оон өске аргалар артпайн барганда ажыглаң турарывысты манаа демдеглеп каайн. Чамдыкта өрелиг талаларга өрелерин дарый дуглаарының дугайында сагындырыг-ла четчир боор-дур. А ниитизи-биле алыр чүве болза, үндүрүг полициязынга мындыг албанны тургусканы кончуг чоптүг, үезинде шиитпир деп санаар мен.

Эрткен чылын янзы-бүрү деннелдиң бюджеттеринге 56 млрд. 846 млн. рубль түүнүг үндүрүг өрези чедир чыгдынмайн барган. А ол-ла чылдың дургузунда республиканың ажыл-агыйлары, албан, бүдүрүлге черлери чедир төлеттинмээн өрелерин дуглаары-биле 112 млрд. 562 млн. 165 муң рубльди бюджетче шилчиткен. Ооң 98 млрд. 703 млн. 501 мунун бистиң албан албадал-биле дуглаттырган. 4 млрд. 478 млн. 443 муң рубль туда акшаны бүдүрүлге черлериниң кассаларындан хавырган. ТР-ниң Күрүнеиң үндүрүг инспекциязының үндүргени 92 доктаалының 41-инге хамаарыштыр өрелиг талаларның эт-хөреңгизин хоругдаан бис. А арткан кезии бистиң сагындырывыс соонда өрелерин дуглаан болуп турар.

— Акша-төгерик үе-хуусаазында үнүп, күрүне бодунуң хамаатылары-биле ой-шаанда санажып турган туда, амыдыралга чедир төлеттинмээн үндүрүг өрези деп билиг-даа турар чүве бе моң?

— Чедир төлеттинмээн өрелериң хемчээли кудулаар туржук, улам өзүп турары бисти дүвүреп турар. Ооң анализин кылып кээривиске, бо бүгүнүң дөзүнде улус ажыл-агыйында төлевир чорудар акша-төгериктиң чедишпейн турары чыдып турар. Бо болза нинти чылдагаан-ыр. А тодарга чылдагааннар кандыгыл дизе, олар янзы-бүрү хевирниң. Үүнүп-даа мурнунда бүдүрүлгелериниң кол нуруузунуң санажылга санында акша-хөреңгиниң чок болуп турары. Чедир төлеттинмээн өрелериң болгаш торгаал хемчеглериниң түүнүнүң бүдүрүлгелериниң боттуг акша эргилдеминден база орулгаларындан хөй болуп турарында. Бүдүрүп алган продукциязын чамдык организациялар туда акша-биле азы орнажылга хевири-биле садып, сайгарыпкаш, оон шиңгээдип алган акша-хөреңгизиниң түүнүн боттарының санажылга саннарынга көргүспейн турары дээш, оон-даа өске.

Үндүрүг хоойлуларының эмин эрттир «чиг» болуп турары мындыг берге байдалдың тургустунуп келиринге база салдарлыг. Чижээлээрге, бо үе-чадада үндүрүг хоойлулары үндүрүг онаалдазындан орулгаларын кара өжегереэн чажырып турарларның болгаш боттарының клиентилериниң санашпайн турар чоруундан когарап турарларның аразында тода ылгалды чорутпайн турар. Ынчап кээрге, херек кырында Хоойлу мурнунга үндүрүг төлээринден ажыы-биле ойталап турар кижи-биле үндүрүг хоойлуларының күүселдезинге быжыг сагылга-чурумнуг, ынчалза-даа ону боттандырыптар арга-шинээ чок кижи дөмей байдалда туруп турэр ышкажыл.

Эрге-хоойлу баазазын дарый сайзырааңгайжытпас чүве болза, бистиң бо чорудуп турар ажыл-хемчеглеривистиң үнези чок калыр деп барган. Чаа үндүрүг хоойлузунга хамаарышкын изиг-изиг чугаа-соот эрге-чагырганың үстүкү эшелонунда чоруп-ла турар, а адаккы звенонун ажылдакчыларынга хүн келген тудум ажылдаары нарыыдап кел-ле чыдар. Маңаа чаңгыс чижектен киирип көрбен. РФ-тиң Президентизи Б. Н. Ельцинниң 1996 чылдың февраль 14-те үндүргени № 199 Чарлыының дүүштүр бистиң албанның шугуму-биле хоругдап, хавырган шимчевес өнчүнү ону аукционнар таварыштыр оон ыцай сайгарары-биле ТР-ниң Күрүнеиниң өнчү-хөреңгизин эргелеп башкарарының талазы-биле күрүне комитединче дамчыдып бээр ужурлуг бис. Ынчалза-даа ук Чарлыктың бо кезээ амыдыралга боттанмайн турар. Үүге? Үүге дизе үстүнде ады кирген күрүне комитеди хоругдаттырган шимчевес өнчүнү сайгарарының талазы-биле судтуң шиитпирин негээр. А бо хүннерде күштүг болуп турар нормативтиг актыларга дүүштүр чедир төлеттинмээн өрелерни тыртар хемчеглерни судтуң шиитпири чокка чорудуп турар болгай.

— Бистиң республиказыста чамдык хуу бүдүрүлгелерлиг, күрүненің мурнунда миллион-миллион рубль түүнүг үндүрүг өрелиг кижилер бар-дыр. Оларга хамаарыштыр хемчеглер алганының дугайында кижи чоп дыңнавас боорул, Мерген Өктек-оолович? Ындыгларның бажының эттеп, калчаарап, ам кээп республиканың политиктиг амыдыралынче хирлиг холуп сүп турар апарганы база-ла хоойлужудулганың чедир ажылдаттынмааны - биле тайылбырлаттынар бе?

— Хуу бүдүрүлгелер талазы-биле байдал кончуг нарын. Оларның аразында бюджетке өрелиглер кайы хой. Чижээлээрге, бо хүннерде массалыг информация чепсектериниң индиринден дүшпестээн, Кызыл хоорай чагырганың даргазының албан-дужаалынче кордап турар, юрфактын бот-өөредилгелиг студентизи Ю. А. Кашин дээрэин ап көрээлинер. Ооң «Центр А» деп амы-хууда бүдүрүлгезинге хыналда кылгаш, янзы-бүрү чергениң үндүрүг хажыдыышкыннары дээш 11 млн. рубльге 1994 чылда-ла торгаан. Амдыгаа чедир ол өре дуглаттынмаан. В. Д. Моломдайның «Спартак» деп кызыгаарлаттынган харыысалгалыг эштежилгези 1997 чылдың хыналдазының соонда, 650 млн. рубль өрелиг болган. База-ла төлеттинмээн. «Велес» деп бүдүрүлгениң удуртукчузу А. В. Тунев дээрзиниң өрези 118 млн. рубль. База дуглаттынмайн арткан. Хоойлу езугаар хуу бүдүрүлгелериң эт-хөреңгизин хоругдаар, хавырар өре бисте чок. А судче биллиртип каарга, огулуг түнел чок боор-дур. Кудуку деннелдиң ийи-үш хемчээлдиг ажыл төлевириниң торгаалын онаап каарга, оту олар төлеп каапкаш, сактырбодаар чүвези чок, харын-даа политикага киржир бис деп турарлары бар. Күрүненің мурнунга бодунуң дорт хүлээлгелерин күүселпейн тургаш, күрүне эргечагыргазынче, улуг политикаже семээн ажыы үүл? Ажыы-биле чугаалааргa, чамдык кижилер хоойлуларның дыдык черлерин кончуг оптуг ажыглан өөрени берген боордур ийин.

— Хавырган транспорт, эт-сеп, бараанар аймаан канчаар сайгарып турар силер? База кижилериниң караан борбаннады-ла хамык эт-севин былаат аппаарыңарга, кээргенчиг эвес-тир бе?

— Хавырган эт-септи, машина-балгатты болгаш бараанларны «Таврия» деп кызыгаарлаттынган харыысалгалыг ниитилелди, «Хаарылзааның садыг бажыны» деп хааглыг хевириниң акционер ниитилелин тавтыштыр садып, сайгарып турар. Эрткен чылын ол бүгүнүң сайгарылгазындан 434 млн. 436 муң рубль кирген.

Ажыл-агыйларның, бүдүрүлгелериниң кол бүдүрүкчү күштери болур эт-севин хавырары кандыг-даа кижиге ажарыыкылыг болуру чугаажок. Ынчалза-даа хоойлу хоойлу-ла болгай, ооң мурнунга хаан-даа, карачал-даа кижи деп. Эт-севин хавырган-пас дизе, үндүрүгүң өй-шаанда төлээр, өрелер чыыл, тараан хөрээ чок-тур ийин. Ооң башка өрелериң мончары улам-на чыырлыы, боой тудуп кааптын болур.

Республиканың девискээринде улуг бүдүрүлгелериниң дөгерези өрелиг. Пассажирлер аргыштырар автобүдүрүлгени алыр болзувусса, ооң чедир төлеттинмээн үндүрүг өрелери 3 млрд. рубль ажыг. Эрги акша хемчээли-биле, мында кирген сан-чурагайларны эрги акша деннелинге берген. Оларның өнчү-хөреңгизинге киржип, хавыра бээр дээрге, ол бүгү үүнүң-даа мурнунда республиканы ажыл-амыдыралынга аарышкылыг апаар. Че саралаар шоодайлар чедишпейн баар таварылгалар бар. Солярка дугайында чугаалаваска-даа билдингир. Доозун сордурар улуг аппараттарның чаңгызы-даа ажылдавас. Респираторлар безин чок турган, чоокта чаа эккелген. Ынчанаш цех иштинде доозун дээрге, куу түман. Сайгылгаанларны эккеп каар-ла, удаткан чок чарлып, частыт каар. Цехтиң чамдык черлери шуут карааңгы. Душтар ажылдавас. Суг чокта, душ каяа ажылдаар. Изиг хамаанчок, соок суг чок. Суг сөөртүр машина бичиилеп чедиштирип турар, ол үүү-даа болбас.

— Таанда-ла даг-дүгү төне бербээн-не болгай. Машиналар чүдүртүнгеш, чоруп-ла турар чүве-дир. Ол хиреде чыл-чылы-биле акша-төгерик үнместээн. Кайнаар чоруп, кандыг өртекке үнелеп турар продукция чүве, аайы тывылбас — деп, ажылчыннар кайгап чугаалаар чорду.

Шынап-ла, акша барааны көрбестээн улус-тур. 1997 чылдың август төнчүзүнде школа эгелээр дей бээрге, аргажоктуң кадындан 100 муң рубль аванс, оон ноябрьда 300 муңну берген. Уруглар акшазы, шөлээ акша деп үүү-даа чок. Ээээш-биче-даа болза, бүдүрүп турар продукциязын кажан, каяа, кандыг өртекке дужаагаш, орнунга чүүү ап турарын ажылчыннарга үе-үе болгаш-ла чүге тайылбырлап болбазыл? Ындыг эвес болганындан ажылчыннар аразында акша-шалың үлелгезинде хажыдыышкыннар бар деп каразып турар. Чижээлээрге, комбинаттың эргелел черииң ажылдакчылары аванс акшаны бүдүү үлежиптер таварылгалар бар деп чугаа база бар.

Колдуунда-ла удуртукчуларның чугаазы-биле алырга, даг-дүгүн соңгаар дужаагаш, өре-шире төлээнинден артканынга аъш-чем аймаа эккеп турар. Оозунуң ортээ оранчок аар. Печеньениң килограммда 22 муң рубль (эрги өртек), а магазинде 15 — 16 муң. Балык консервалары 8 муң рубльдии боор, а магазинде шак-ла ындыг консерваларның өртээ 5—6 муң. Далганны чартык шоодайлап үлээрге, чөгенчиин чүү дээр. Өг-бүлезинде хөй кижилиг болза, ол чүү боорул че? Ооң кадында комбинаттың эргелел ажылдакчылары сүүзүннүг аъш-чем аймаан баштай-ла боттары үлежи каапкаш, арткан чүүхөөзүн цехтериң ажылчыннарынга үлей октап бээр. Шак мындыг чөптүг эвес чүүлдериң чылдагаанындан алгыш-кырыш үүнүп турар.

Рудникке мурнуку чылдарда та чеже «БелАЗ»-тар даг-дүгү сөөртүп халып турган чүве. Ам каш-ла машина бар. Столовая ажылдавайн турар. Изиг хамаанчок соок суг чокта, санэпидстанция ону хагдырып каавытпайн канчаар. Медпункт ажылдавышаан, оозу эки.

Чылыдылга-энергия төвүнде бо кыжын байдал барыктыг. Бажыңнар чылыг. Ооң улуг хоолайларындан ыш бургуравышаан... Ынчалза-даа ажылчыннарның хомудалы хөй. Тускай ажылчын хептер чок. Өл-шык черге чыл-чылы-биле ажылдааш, олар аарыш-аржып турар. Ажылчыннарның алыр акшазының 1996 чылда 90 хире хуузун төлээн, а 1997 чылда — чүге 15 хуузун. Өөренген ажылындан өскээр кайнаар баар боор, ажылчыннар бергелерге чаңчыгып, кызымак ажылдап, 3—4 хондур-даа цехтен үнмейн септелге кылыр ужурга таваржып турар. Ол хиреде оларның берге амыдырал байдалы кымны-даа дүвүреттпейн турар. Өскээртен чаладып келген специалистерге акша-төгерикти төлеп бээр, а үе-дүптен бээр ажылдап келген боттуң ажылчыннары түреп-ле турар. Ынчангаш хомудал бижик, билдирипшкинни үстүкү черлерде даргаларже, радио, телевидениеже бижээш, харыызын манап турар улус-тур.

Үе-шагның хирези ынчап барганын, кайда-даа акша-төгерик айтырыы бергдээнин ажылчыннар чогум билип турар. Ынчангаш хүннүн-даңның акша негеп, ону-мону эккелиңер деп-даа турбас. Харын-даа шыдамыккайын көргүзүп, соокту соок дивейн, хырны аш-даа бол, ак сеткилдин-биле ажылдап турар. Оларга анаа, кижизиг кичээнгей херек-тир ийин. Бүгү-ле байдалды тайылбырлап, олар-биле сүмележип, ажыы-биле чугаалажып турар болза, ол безин ажылчын кижиге дөмей-ле деткимче, бүзүрел ышкажыл. Кижи сеткили хензиг черден өөрүүр. Ону утпаалыңар.

Светлана БАЛЧЫР.

Сеткил хензиг-ле чүведен өөрүүр

ДАГ-ДҮГҮ ТӨНЕ БЕРБЭЭН

«Тыва даг-дүгү» комбинатта байдал кандыгыл дээрзиниң дугайында бистиң солун хаая эвес чырыдып келген. Бо удаада бистиң корреспондентивис аңаа чедип, ында бөдүүн ишчи кижилериниң ажыл-амыдыралының деңнели кайы хирел, оларның сагыш-сеткилин чүү дүвүредип турарыл, оларның ажыл-ишчи сеткил-хөөнү кандыгыл дээрзин билип алыр дээш, ажылчыннарның боттары-биле ужуражып чугаалашкан. Чазакка, үстүкү черлерде даргаларга комбинаттың удуртукчуларының отчеду-биле бөдүүн ажылчын кижилериң көрүжү-даа, үнелели-даа аңгы дээрзи бо чүүлден билдине бээр. Ону комбинаттың болгаш Ак-Довурак хоорай чагыргазының удуртукчулары кичээнгейге ап, чогуур түңнелди үндүрер боор.

Мурнуку чылдарда арыглал фабриказынга ийи улуг цех ажылдап турган болза, ам чаңгызы арткан, бирээзи дүшкен. 0, 1, 2 сорттуң азы бедик сорттуң даг-дүгүн ам ында бүдүрбейн турар, чүгле 3, 4, 5, 6 дугаар сорттуң азы бөдүүн сорттуң даг-дүгүн үндүрүп турар. Ынчангаш эрги цехтиң дериг-херекселдерин амгы ажылдап турар цехке артык кезектер кылдыр ап турар-даа болза, олар аргажок эргижирээнинден ажык-дуза болбайн турар.

Цехте дөрт ээлчег дүн-хүн дивейн ажылдавышаан. Бир ээлчегде-ле 20—22 хире ажылчын бар. План ёзугаар ээлчегде 23 тонна ажыг даг-дүгүн үндүрер ужурлуг. А херек кырында ол болдунмастаан. Руда эки турда безин 10 ажыг тонна болза экизи ол, а колдуунда-ла 3, 4, 5 тонна болгулаар Январь айныы база күүсеттинмээн. 1997 бүдүн чыллыы-биле алырга-даа ындыг, күүселде чок.

Чогум черле күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң кудулаанының чылдагааны чүдел дээрзин ажылчыннардан айтырдым. Цех канчаар-даа аажок соок, ынчангаш дамна эргижирээн, элээн дериг-херекселдер хөйу-биле үрелип турар. Руда ол-шык, дыка эвээш кээр. Савалаар шоодайлар чедишпейн баар таварылгалар бар. Солярка дугайында чугаалаваска-даа билдингир. Доозун сордурар улуг аппараттарның чаңгызы-даа ажылдавас. Респираторлар безин чок турган, чоокта чаа эккелген. Ынчанаш цех иштинде доозун дээрге, куу түман. Сайгылгаанларны эккеп каар-ла, удаткан чок чарлып, частыт каар. Цехтиң чамдык черлери шуут карааңгы. Душтар ажылдавас. Суг чокта, душ каяа ажылдаар. Изиг хамаанчок, соок суг чок. Суг сөөртүр машина бичиилеп чедиштирип турар, ол үүү-даа болбас.

— Таанда-ла даг-дүгү төне бербээн-не болгай. Машиналар чүдүртүнгеш, чоруп-ла турар чүве-дир. Ол хиреде чыл-чылы-биле акша-төгерик үнместээн. Кайнаар чоруп, кандыг өртекке үнелеп турар продукция чүве, аайы тывылбас — деп, ажылчыннар кайгап чугаалаар чорду.

Шынап-ла, акша барааны көрбестээн улус-тур. 1997 чылдың август төнчүзүнде школа эгелээр дей бээрге, аргажоктуң кадындан 100 муң рубль аванс, оон ноябрьда 300 муңну берген. Уруглар акшазы, шөлээ акша деп үүү-даа чок. Ээээш-биче-даа болза, бүдүрүп турар продукциязын кажан, каяа, кандыг өртекке дужаагаш, орнунга чүүү ап турарын ажылчыннарга үе-үе болгаш-ла чүге тайылбырлап болбазыл? Ындыг эвес болганындан ажылчыннар аразында акша-шалың үлелгезинде хажыдыышкыннар бар деп каразып турар. Чижээлээрге, комбинаттың эргелел черииң ажылдакчылары аванс акшаны бүдүү үлежиптер таварылгалар бар деп чугаа база бар.

Колдуунда-ла удуртукчуларның чугаазы-биле алырга, даг-дүгүн соңгаар дужаагаш, өре-шире төлээнинден артканынга аъш-чем аймаа эккеп турар. Оозунуң ортээ оранчок аар. Печеньениң килограммда 22 муң рубль (эрги өртек), а магазинде 15 — 16 муң. Балык консервалары 8 муң рубльдии боор, а магазинде шак-ла ындыг консерваларның өртээ 5—6 муң. Далганны чартык шоодайлап үлээрге, чөгенчиин чүү дээр. Өг-бүлезинде хөй кижилиг болза, ол чүү боорул че? Ооң кадында комбинаттың эргелел ажылдакчылары сүүзүннүг аъш-чем аймаан баштай-ла боттары үлежи каапкаш, арткан чүүхөөзүн цехтериң ажылчыннарынга үлей октап бээр. Шак мындыг чөптүг эвес чүүлдериң чылдагаанындан алгыш-кырыш үүнүп турар.

Рудникке мурнуку чылдарда та чеже «БелАЗ»-тар даг-дүгү сөөртүп халып турган чүве. Ам каш-ла машина бар. Столовая ажылдавайн турар. Изиг хамаанчок соок суг чокта, санэпидстанция ону хагдырып каавытпайн канчаар. Медпункт ажылдавышаан, оозу эки.

Чылыдылга-энергия төвүнде бо кыжын байдал барыктыг. Бажыңнар чылыг. Ооң улуг хоолайларындан ыш бургуравышаан... Ынчалза-даа ажылчыннарның хомудалы хөй. Тускай ажылчын хептер чок. Өл-шык черге чыл-чылы-биле ажылдааш, олар аарыш-аржып турар. Ажылчыннарның алыр акшазының 1996 чылда 90 хире хуузун төлээн, а 1997 чылда — чүге 15 хуузун. Өөренген ажылындан өскээр кайнаар баар боор, ажылчыннар бергелерге чаңчыгып, кызымак ажылдап, 3—4 хондур-даа цехтен үнмейн септелге кылыр ужурга таваржып турар. Ол хиреде оларның берге амыдырал байдалы кымны-даа дүвүреттпейн турар. Өскээртен чаладып келген специалистерге акша-төгерикти төлеп бээр, а үе-дүптен бээр ажылдап келген боттуң ажылчыннары түреп-ле турар. Ынчангаш хомудал бижик, билдирипшкинни үстүкү черлерде даргаларже, радио, телевидениеже бижээш, харыызын манап турар улус-тур.

Үе-шагның хирези ынчап барганын, кайда-даа акша-төгерик айтырыы бергдээнин ажылчыннар чогум билип турар. Ынчангаш хүннүн-даңның акша негеп, ону-мону эккелиңер деп-даа турбас. Харын-даа шыдамыккайын көргүзүп, соокту соок дивейн, хырны аш-даа бол, ак сеткилдин-биле ажылдап турар. Оларга анаа, кижизиг кичээнгей херек-тир ийин. Бүгү-ле байдалды тайылбырлап, олар-биле сүмележип, ажыы-биле чугаалажып турар болза, ол безин ажылчын кижиге дөмей-ле деткимче, бүзүрел ышкажыл. Кижи сеткили хензиг черден өөрүүр. Ону утпаалыңар.

Светлана БАЛЧЫР.

САДЫГЛЫГ АПАРДЫВЫС

Кызыл хоорайның хем ол чарыында 3 дугаар автобүдүрүлгениң девискээринде чурттап турар бис. Аъш-чем болгаш өске-даа чүүлдер садып алыр дээрге, чоокта садыглар чок болганы-биле көвүрүг аксынче азы мырыцай оранчок куду турар «Хемчик» магазининче кыштың соогунда, чайның изинде қылаштаар турдувус.

Чаа чыл бүдүүзүнде бистиң ол чоок-кавының чурттакчыларынга улуг өөрүшкү болуп, моон мурнунда чылдарда хоорайның садыг черинге хамааржыр турган 42 дугаарлыг садыгны «Кежик» хуу бүдүрүлгениң коллективи садып алгаш, дыка эки ажылдап эгелей берди. Садыгның дашты-ишти арыг-силиг, садыглаар өрээли чырык-чылыг, делгиирлерде салган аъш-чем болгаш өске-даа хереглел бараанларының әлбек болганындан таарымчалыг-дыр. Өскээр-даа қылаштавас. Садыгның ажылдакчылары белек культурлуг, әвилен-ээлдек аныяк кыстар садып алыкчыларының чагыг-дилеглериниң аажок сагыш салып турар. Магазиниң кол чүвези —бараанларының өртээ. Хоорайның дыка хөй садыгларындан ында өртектер оранчок чиик. Хлеб аймаан база аңгы-аңгы черлерден эккеп турар болгаш садып алыкчыларның шилиг алырынга таарымчалыг.

Чаа ажыттынган садыгның ээлери кончуг қызымак улуг-тур дээрзин оларның хуу бүрү ажылдап турарындан эскердивис. Садыг эки, ээлери қызымак, хүндүлээтеланыяк улус боорга, амырадывыс. «Кежик» магазининге кээр болзунарза, хомудавас силер, артында-ла дыштаныр хүн чок.

Бөлүк чурттакчылардан.

«1998 ПАР ЧЫЛЫНЫҢ ЧУРАГАЙЫ»

Тываның Ном үндүрер парлан үндүргеи Алексей Тэвектин «1998 Пар чылының чурагайы» деп Сарыг Пар чылының тыва календары-дыр.

Бо дептерде григорьян календарын барымдаалааш, Пар чылдың чурагайын езугаар ай, хүн саналгазындан ангыда, кижилериң төрүттүнгеи чылынга хамаарыштыр оларның аажы-чаңының онаагай шынаарларын тодаргай айтыл коргускен.

Мында чыл саналгазының астрологиягa үндезилеп тургускан болгаш Ай биле Хүн черн база бир чаа номну календарьларын аразында дүүштүрүп кылган. Ынчангаш Ай, Хүн саналгазындан ында өртектер чиик. Хлеб аймаан база аңгы-аңгы черлерден эккеп турар болгаш садып алыкчыларның шилиг алырынга таарымчалыг.

Чаа ажыттынган садыгның ээлери кончуг қызымак улуг-тур дээрзин оларның хуу бүрү ажылдап турарындан эскердивис. Садыг эки, ээлери қызымак, хүндүлээтеланыяк улус боорга, амырадывыс. «Кежик» магазининге кээр болзунарза, хомудавас силер, артында-ла дыштаныр хүн чок.

Бөлүк чурттакчылардан.

ЧИДИГ АЙТЫРЫГЛАР

АРТЫК СЕТКИЛ АРА ДҮЖЕР

...Сөөлгү чылдарда мал-маган оорлаар болгаш кижиниң амы-тынынга чедер чоруктар кажангызындан-даа артык көвүдеп, амыдыралче чүткүлдүг, эк сеткилдиг кижилериң сагыш-сеткилинге дүвүрээзинни болдуруп турары харааданчыг. Амыдыралда үш бачытты ажып эртип шыдавайн турарывыстың чылдагааны чогум черле чүдел?

— Боттарывыста. Эң-не дын чок, аштап-суксап, бак кол бачыттар бо. оор чорук, кижилерге сөгледип чорааш адааргак, хоптак сеткил. Бис шыдажып, ажылын эчизинге хөй чылдарда чоңувуска, чедир чедип турар. Ол-шык, дыка чуртувуска эк сеткилдиг эвес-тир бе? Ооң бир чугаалаан сөзү кончуг шын боор ажылдап, эвээш-биче-даа бол, бадыткаттынды: «Силериң малмал-маганны ырактан кым-даа ыңнаадым.

Ооң бир чугаалаан сөзү кончуг шын боор бадыткаттынды: «Силериң малыңарны ырактан кым-даа ыңнаадым.

СОҢГУЛДАЛАРГА—ШЫН ШИЛИЛГЕ

ДЕПУТАТТЫҢ ЧАҢГЫС ХҮНҮ

«АЖЫЛДЫ БОДУМ СҮРҮП ЧОРУУР МЕН»

ЯНВАРЬ 21. МОСКВА. РФ-тиң КҮРҮНЕ ДУМАЗЫ.

— Мээн хүн бүрү кылаттаар-даа, эртер-даа, ажылдаардаа черим менээ ам чаңчыл болу бергеңи ол-дур — дээ чугаалаап, Галина Алексеевна сигаретазын кыпсып алгаш, көгерип эгелей берген сырый дүктүг бажын таваар суйбагылады. Күрдуманың Бюджет, үндүрүг, банк болгаш сан-хөө комитединге «1998 чылда федералдыг бюджет дугайында» Федералдыг хоойлунуң үшкү сайгарылгазы чаа-ла доозулганы ол. Кыска чапсар үезинде депутат Галина Алексеевна Салчак таакпызын далаш-биле тыртып дооскан, шай-биле бутерброд чий тыртып алгаш, база катап-ла орай кежээ доостур хуралынче далажыптар чаңчылдыг. Ооң бичин-даа болза, чырык, чылыг кабинединге чапсар арызында хөөрежип, пленарлыг хуралдың дорт дамчыдылгазын көрүп олурувуста, телефон долган келген:

— Экии, Шериг-оол Дизижикович! Ийе. Алексей Иванович мында. Силер маңаа турар силер бе? Ындыг-дыр, маңаар бис...

Хөглүг болгаш угаанчыг карактары-биле менче көргеш:

— Москва кандыг-дыр чээ. Бир эвес хостуг үе тыпты берзе, кежээки Москваны кады көөр бис. Азы аалчылар бажынынга дыштанып алыксап тур сен бе?—дээр орта, үе-шактың карышкаа-даа, уйгум-даа келири дорааи арлы берген.

Хуралга ол хүн уругларның чайгы дыштанылгазының болгаш девискээрлерниң адрестиг инвестиция программаларының дугайында айтыырларны дыка-ла чугаалаткан Хорээженнер, ог-бүле болгаш аныяктар талазы-биле комитеттиң хөрээжен төлээлери хуралга дыка хөй чидиг саналдарны бердилер. Аңаа Сакхөө ламызының төлээзи айтыырларга хамаарыштыр хөй-хөй тодаргай харыыларны берди. Ол айтыырларны төнчүзүнге чедир сайгарып, шиитпирлээринге Галина Алексеевна дыка өөрени бергени ооң санал-оналдарындан болгаш тайылбырларындан илдең чорду. Социал политика талазы-биле инвестиция программаларына хамаарыштыр санал берип турган комитет даргазының ораалакчызы Ю. М. Воронин Г. А. Салчактың холун туткаш:

— Четтирдим, Галина Алексеевна, бисти деткип, дыка-ла дузаладыңар—деп өөрүшкү-биле чугаалады.

— Ынчанмайын канчаар, бистиң Тыва Республика база силерниң дузаңарны бодап-ла тур бис. Бистерде эмнелгелер, кырганнар бажыңнары, инвалидтер дээш, кымнар-даа дуза хереглеп турар. Дузалаар болган-дыр силер—деп, депутадывыс уткуштур харылады. Ю. Воронин ол талазы-биле эки харыы бергеш, чазык-чаагай бистерже хүлүмүүрээш, үнүптү.

...Кежээки Москваның янзы-бүрү оттары, чарлалдар-рекламалар кижи бажы тепип турар. Доңмайын чыдар Москва хем көрүнчүк-ле. Поклонная-да Тиилелгениң мөңге тураскаалының оттары чайнап, ооң кедергей бедик кучүлүг ханалары кайы ыраактан көстүп тур. Улуг соок эвес-даа болза, чывар шору, чаактарны суйбан турар.

Галина Алексеевна сигаретазын далаш чок тыртыы чоруп ора. хоорайның мэри Юрий Лужковтуң кылган чаа-чаа түүлдериниң дугайында көргүзүп, тайылбырлап чор:

— Үе-шак барда, Москваны бистиң улустарывыска үргүлчү коргүзер-дир мен, ылангыя кежээки үелерде Москваны көрүп албайн баар болза хомуданчыг-ла.

— Анаа-даа келген бөдүүн кижилерге көргүзүп турар силер бе?

— Ынчанмайын канчаар. Мени соңгаан кижилерниң кол нуруузу мээң бөдүүн солгукчуларым-на болгай...

Эртенгиниң 9 шак. Күрдума. Хуралдаар залга чыылганнарны таныш кагдым: Сулакшин, Романов, Гусев, Косов, Герасименко, Калашников... Чаңгыс борбак яблок безин хос кээп дужер чер чок. Олуттаа шупту эллиг. Микрофоннар шуут «изип» калган. База-ла «1998 чылда федералдыг бюджет дугайында» Хоойлунуң дөрткү айтыыры — онза болуушкуннар болгаш бойдус халаптарын баш удур сагындырып тодарадыры, оларны чайладыры, үлетпүр, энергетика, тудуг., Чапсар соонда хуралдың даргазы эки турабиле келген кижилериниң келири ам албан эвес, чүге дээрге олурар, турар черлер чедишпезин тайылбырлаан. Ынчангаш депутаттарга бирги ээлчегде чайлап бээрин дилээн.

Кысказы-биле чугаалаарга, федералдыг инвестиция программаларын депутаттар хүлээп апкан. Аңаа Үлетпүр, тудуг, энергетика болгаш транспорт комитединиң даргазы В. К. Гусевтиң, РФ-тиң экономика сайыдының ораалакчызы В. В. Косовтуң илеткелдерин дыннаан. Оларның аразында Тываның үлетпүр будүрүлгелеринге хамаарышкан сан-түннер база бар. Галина Алексеевна Тывага хамаарышкан инвестицияларны тодарадыры-биле В. К. Гусев-биле база ужуражыр аргалыг болган. Ол ажылдарга бистиң депутадывыстың ында база бир дузалакчызы Галина Ивановна Чернавина улуг дузаны чедирип турар дээрзин аңаа көрдүм. Бистиң депутадывыс кандыг болдур, ооң дузалакчызы база-ла ажылдап билир кижи-дир дээрзинге бүзүредим.

Бо хүннерде Галина Алексеевна Тывада келген. Ак-Довуракта, Сүт-Хөлде соңгукчуларынга ужурашкан. База-ла чай-бачым чок ажылдар. «Черле бүдүжүмден ындыг болган кижи ыйнаан мен, ажыл чок олуруп шыдавас-тыр мен. Ажыл мени сүрбейн чоруур, ажылды бодум сүрүп чоруур кижи-дир мен ийин» деп, Г. А. Салчак чугаалаар.

Рита САМБУ.

ЧӨГЕНЧИГЛЕРНИ ЧҮҮ ДЭЭШ ДЕПШИДЕРИЛ?

Кажан соңгулда болурунуң мурнунда, соңгукчу бүрүзү чогум кымны тус чер чагыргазының даргазына депутат кылдыр депшидип, соңгуп элырын баш бурунгаар хандыр боданып, шилилгени шын чорудар болза эки деп бодаар мен.

Соңгукчулар ортузунга тайылбыр ажылдарын төп соңгулда комиссиязы болгаш девискээр соңгулда комиссиялары хүн бүрүде күштелдирип, депшидер ужурлуг кандидаттарның мөзү-бүдүжүн, соңгукчуларның идегелин, бүзүрелин, амыдырал, ажыл-херек кырында боттандырын шыдаар-шыдавазын хандыр сайгарып көөр ужурлуг. Мурнунда эрткен соңгулдалар ышкаш анаа-ла ужур эдерген, эрөнгей соңгулданы арттырген ажыы-даа чок. Анаа-ла дужа-келбиже чамдык кижилерни депутатка депшидип каарга «чирик дуглап», соңгукчулар ортузунга, хөй-ниитиге кандыг-даа организас-массалыг ажылдар чорудуп шыдавас, а харын-даа арага-дарыга сундулуг, алыксак-чиксек, төлеп чок, бодунуң депшиттирген округунуң соңгукчуларының мурнунга кылып чорутканажылының отчедун безин берип албас, чөгенчиг эштерни чүү дээш депшидерил?

Бо айтыырга харыылаар мурнунда оваарымчалыг, далашпайн, катап-катап кичээнгейлиг өөренип көөру чугула. Тус-тус черлерде эрге-чагырга органнары, девискээр соңгулда комиссиялары участоктар аайы-биле соңгулдалар дугайында хоойлуну сумулар, арбаннар, албан организациялар аайы-биле таныштырып, өөредиглиг ажылдарны тургустунган тускай план саугаар кылып чорударын кым күзевес деп. Соңгулда кампаниязы чоокшулап келирге-ле, буу-хаа соңгукчуларның даңазызын тургузуп, шаңа хиреліг эштерни депутатка соңгуй бээрин эрткен соңгулдалардан көрген болгай бис. Ындыг эвес. Ам болур соңгулдалар черле шыңгыы шылгалда-биле эртер дээрзин медереп билзе эки.

Суму чагыргазының даргазы кижи дээргеле, көлээ президент кижи-дир. Ол бодунуң сумузунуң девискээринде хөй-хөй чурттаачыларның, соңгукчуларның амыдырал-чуртталгазының «судалын» ыяк билир, көдүү чонга эн-не эргим, ынаныштыг кижи-дир. Сумунуң бүгү-ле хамаарылгалыг хамаатызы тус чер чагыргазының администрациязынга, ооң хүрээленинге бактаан кирген, ооң кичээнгейинин алаанга турар болгай. Ындыг болган төлээде чагырга даргазы кижи көзээде-ле бодунуң сумузунуң ажыл-херек арат чонунуң амыдырал-чуртталгазы дээш сагыжы аарып, хорээ өйүп чоруур диле частырыг болбас. Бисте чамдык чагырга даргалары, парламент депутаттары соңгулда мурнуу чарыында соңгукчулар мурнунга хөй-ле бүдер-бүтпес аазаашкыннар кылып, чонну хоозун чулчуруушкуннары-биле «эзиртип» турган соңгуда шаап, бадыладыл алгаш, кажан соңгулда соонда «сооп» каар болгаш эткен аксын ээлей-даа албас, боттарының «чогаадын» алган чеченчиткен программаларының оода-чадаарда кезик-чамдыызын-даа амыдыралга боттандырып шыдавайн баары чөгенчиг.

Чамдык эштер эрге-дужаалче чүткүксээр, олут «эзлексээр» боор чүве. Чагырга-даа даргаларын, парламент депутаттарын соңгуурда, оларның нинти байдалын оваарымчалыг көрүп, аксы-созун ап, ажыл-чаңын, ажыл-херектерин бодамчалыг сайгарып, шилилгени эчизинге чедир далаш чокка чорудары албан. Оны үеним негелдезинге дүүштүр кылганы дээре. Демократия. Демократия дээш-ле дегийт-дүрген далаш-биле, буу_хаа ужур эдерген ажыы чок, бөдүүн соңгукчулар ортузунга боттуг ажылдарны чорудар херек. Чагырга-даа даргаларынга, депутаттар-даа соңгуурда тала-дугай, дөөгүл-төрел, таныш-көрүш тыртар эрги, дөгейленчек системадан уштунар мурнунда, эрткен соңгулдаларда кым-бир кижини депшидип каарга, ол кижи соңгукчуларның депутатка бадылап каанын безин билбес боор турган таварылгалар бар болгай. Дужакелбиже-ле депшидилге кылырын шеглээни дээре.

Бистиң чурттап турар амгы үевис ужубажы билдинмес, кончуг нарын байдалда. Ынчангаш чагырга даргаларынга, парламент депутаттарынга езулуг-ла чончу, бистиң хүн бүрүде дорайтан турар амыдыралывысты сегидип шыдаар бурунгаар көрүштүг, дидим, чүреккир эштерни депшидип алырын кызыдып көрээлиңер. Кижи—кижиге эш, өөнүк, деткикчи болган төлээде, бистин-биле сырый харылзаалыг, угаан-сарыылдыг, чонну төлептиг оолдар, кыстарындан индирже идип үндүрээлиңер. Тываның Президентизи Шериг-оол Дизижикович Ооржак канчаг Чазак кежиннерин хынамчалыг шилип ап турар-дыр. Соңгулдаларга база-ла шак ындыг өттүр көрүүшкүн-биле шилилгелерни кылырын кым күзевеил.

Чоокта чаа «Шын» солунга бижикчи Уван-оол Монгуштун бижип турар бодалдарында, саналдарында эки талалар бар чорду. Амгы үеде түс-түс чагырга даргаларының чаңгыс социал политика талазы-биле ораалакчылары ажылдап турар болгай. А эш Уван-оолдун саналдааны-биле ындыг хевирлиг киллдистерни тургузуптар болза, чагырга даргаларының эктинде «аар чүктешкизи» чиигеп, чоннун социал байдалы улам экижиир-даа чадавас. Ынчангаш бо айтыырны кичээнгейге алыры чугула.

Соңгулда соңгулда-ла болгай. Бо улуг ужур-дузалыг, политиктиг чугула кампанияны хоойлу-дүрүмге дүүштүр бедик деңнелге эрттирери күзенчиг.

Ондар БОРАШ.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарынга болгаш чер-черлерде бот-башкартынылга органнарынга кандидаттар кылдыр бүрүткеттингеннериң деңэргелиг чоруун хандырарынга «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң база референдумга киржир эргезиниң кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 28 болгаш 36 үүлдерин ажыглаарының талазы-биле Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының

ТАЙЫЛБЫРЫ

Хамаатылардан, а ол ышкаш чер-черлерде девискээр соңгулда комиссияларындан, бүрүткеттирген кандидаттардан, соңгулдада киржип турар соңгулда каттыжыышкыннарындан болгаш блоктардан кирип турар айтыырларга холбаштыр Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы Дээди Хуралдың, чер-черлерде төлээлекчилер Хуралдарының депутаттарынга кандидаттар база тус чер чагыргаларының даргаларының албан-дужаалынга кандидаттар кылдыр бүрүткеттиргеннериң деңэргелиг чоруун хандырары-биле «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң база референдумга киржир эргезиниң дугайында» Федералдыг хоойлузунуң 28 болгаш 36 үүлдериниң ажыглалын тайылбырлап тур.

1. Тыва Республиканың Дээди Хуралының 1997 чылдың январь 29-та хүлээп алганы күрүне албанының дугайында Тыва Республиканың хоойлузунга, а ол ышкаш Федералдыг хоойлуга дүүштүр «А» категорияның күрүне албан-дужаалынга ажылдавышаан, кандидаттың бүрүткелин эрткен кижилер бодунуң албан-дужаал байдалының артык күштүг чоруун ажыглаар эргези чок.

Күрүне албан-дужаалы дээрге, Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының хоойлужудулга болгаш күүсекчи органында, а ол ышкаш федералдыг хоойлуларга, Конституцияга болгаш Тыва Республиканың хоойлуларынга дүүштүр тургустунган, ук күрүне органының бүрүн эргелерин күүседар болгаш хандырар хүлээлгелерлиг, акшаландырыышкынның база ол хүлээлгелериниң күүселдезин дээш харыысалгалыг республиканың өскедаа күрүне органнарында албан-дужаал-дыр

Тыва Республиканың Президентизиниң 1997 чылдың сентябрь 3-те үндүргени № 76 Чарлыынга дүүштүр Тыва Республикада «А» категорияның күрүне албан-дужаалдарынга дараазында албан-дужаалдар хамааржыр:

Тыва Республиканың Президентизи;

Тыва Республиканың Чазааның Баштыңы;

Тыва Республиканың ораалакчы-президентизи;

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы;

Тыва Республиканың Чазааның Баштыңының биргі ораалакчызы;

Тыва Республиканың Чазааның Баштыңының ораалакчызы;

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазының ораалакчызы;

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының Даргазы;

Россия Федерациязының Президентизиниң чанында Тыва Республиканың доктаамал төлээзи;

Тыва Республиканың сайыды;

Тыва Республиканың Күрүне комитединиң даргазы;

Доктаамал үндезинде ажылдап турар Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутады.

«А» категорияның күрүне албан-дужаалынга ажылдавышаан, кандидат кылдыр бүрүткеттинген кижи соңгулда бетиниң суртаалын чүгле албан-дужаал хүлээлгелериниң күүселдезинден хостуг үеде (шолээ, дыштаныр болгаш байырлал хүннери, дыштанылганың өске-даа хүннери) чорудар эргелиг. Ук чурумга кандидатка бүрүткеттинген кижиниң күрүненин телерадиокомпаниялары ны ң каналдарынга халас эфир үезинің ажыглалы хамаарышпас.

«А» категорияның күрүне албан-дужаалынга ажылдавышаан, кандидатка бүрүткеттирген кижилер боттарының албан-хүлээлгелериниң күүселдезинден хостаттырбас (Федералдыг хоойлунуң 36 үүлүнүң 4 пунктузу).

Кандидатка бүрүткеттирген таварылгада боттарының албан-хүлээлгелеринден Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизиниң) Даргазының болган Секретарының соңгулдалыг албан-дужаалында ажылдан турарлар хостатпас.

2. Тус черниң чагырга черлерин хамаатыларның чажыт бадылаашкын-биле дөрт чыл хуусаага соңгуп алганы даргалары удуртуп турарлар, бир эвес олар бүрүткеттирген кандидаттар болган болза, соңгулдага киржилгезиниң үезинде олар боттарының албан-хүлээлгелериниң күүселдезинден хостатпас болгаш соңгулда бетиниң суртаалын албан-хүлээлгелериниң күүселдезинден хостуг үеде (шолээ, дыштаныр болгаш байырлал хүннери, дыштанылганың өске-даа хүннери) чорудар эргелиг.

3. Күрүне азы муниципалитет албанында албан хаан турар (сайыттарның, комитеттер даргаларының ораалакчылары, эргелелдер болгаш килдистер удуртукчулары, ямыларның болгаш ведомстоларның, а ол ышкаш администрацияларның башкарыкчы, кол болгаш улуг специалистери) бүгү арткан бүрүткеттирген кандидаттар-азы массалыг информация чепсектеринде ажылдан турарлар, а ол ышкаш албан-дужаалга томуйлаттырганнар болгаш тус чер чагыргаларының даргаларының хүлээлгелерин күүседип турарлар соңгулдага киржилгезиниң үезинде албан-хүлээлгезиниң күүселдезинден хостадырлар, бүрүткеттиргениниң соонда үш хүннүң иштинде болур-чогуур дужаалдың (айтыыкының) шынзыткан хоолгазын девискээр соңгулда комиссиязынче киирер болгаш ол хүнден эгелеп бодунуң албан-дужаал азы албан байдалының артык күштүг чоруун ажыглаар эрге чок болур.

4. Бүрүткеттинген кандидаттың ажылдап, албан хаан турар организация, бүдүрүлге албан черлериниң администрациязы, шериг кезээниң командири, иштики херектер органының удуртукчузу кандидатты чогуур соңгулда комиссиязы бүрүткээн хүнден соңгулдалардың нинти түнелдерин албан саудуу-биле парлаан хүнге чедир бүрүткеттирген кандидаттың киргени билдиринишкинге, рапортунга дүүштүр ол хуусааның дургузунда ону кайы-даа хүнде, кайы-даа шакта ажылдан, албан хаанындан хостаар хүлээлгелиг. Бо таварылгада чогуур соңгулда комиссиязы соңгулданың белеткээринге болгаш эрттиреринге үндүрген акша-төгерикти күселиби-биле бүрүткеттирген кандидатка (Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадынга кандидатка) шүүдел акшазын төлеп бээр.

Соңгулдалар эртип турар үеде бүрүткеттирген кандидат администрацияның (ажыл берикчизиниң) инициативазы-биле ажылындан үндүткен азы ооң чөпшээрели чокка өске ажылче шилчиттирген турун болбас. (Федералдыг хоойлунуң 35 үүлүнүң 1 болгаш 2 пунктулары).

5. Бүгү кандидаттар деңэргелиг болгаш деңэргелиглер. Күрүне болгаш муниципалитет албан-дужаалында ажылдан турар кандидаттар бодунуң албан-дужаалының азы албан байдалының артык күштүг чоруун ажыглаар эрге чок.

Федералдыг хоойлунуң 28 үүлүнүң 5 пунктузунга үндезилеп, албан-дужаалдың азы албан байдалының артык күштүг чоруунуң ажыглалы деп үүлдү мынчаар билзе чогуур:

— албан-ажыл чорудулгазының үезинде депшиттирер азы соңгудар сорулга-биле бодунуң чагыргазының адаанда турар азы албан-ажыл байдалының аайы-биле оон хамаарылгалыг кижилерни, өске-даа күрүне болгаш муниципалитет ажылдакчыларын хаара тудары;

— депшиттирилгеге азы соңгуттурулгага салдарлыг ажыл-чорудулганы боттандырары-биле күрүне органнарының азы тус чер чагырга органнарының хүлээлге чорудулгазын хандырып турар телефон, факсимильдиг болгаш харылзааның өске-даа хевирлерин, информастыг ачы-дузаны, оргтехниканы ажыглаары;

— депшиттирилгеге азы соңгуттурулгага салдарлыг ажыл-чорудулганы боттандырары-биле күрүне азы муниципалитет эт-хөреңгизи болур транспорт хевирлерин халас азы чиигелделіг байдалга ажыглаары;

— албан езузунуң сургаттылаашкынынның (күрүненин азы муниципалитет акша-хөреңгизиниң күселиби-биле төлеттинген) үезинде күрүнә азы муниципалитет ажылдакчыларының хол ужүүнүң чыылдазы, соңгулда бетиниң суртаалын чорудары;

— хол ужүүнүң чыылдазын азы соңгулда бетиниң суртаалын чорудар сорулга-биле үндезилекчилери (тургузукчулары) күрүне азы муниципалитет органнары, организациялары, албан черлери болур, чок-ла болза долузу азы кезик-чамдыызы-биле федералдыг, республика, тус чер бюджеттериниң азы тус чер бот-башкартынылга органнарының акша-хөреңгизинден акшаландыртының турар массалыг информация чепсектеринге, а ол ышкаш өскелерге деңнээрге, үндүрүг төлевириниң болгаш албан төлээр төлевирлериниң талазы-биле чиигелделіг массалыг информация чепсектеринге мурнай парлаар (оске арткан кандидаттарга, бүрүткеттирген кандидаттарга деңнээрге) арга-шинек. Шак ындыг массалыг информация чепсектери бүрүткеттирген кандидаттарга, соңгулда каттыжыышкыннарынга база блоктарга соңгулда бетиниң суртаалын чорударынга деңэргелиг-ле болбас. (Федералдыг хоойлунуң 35 үүлүнүң 1 болгаш 2 пунктулары).

6. Ук Тайылбырның 5 үүлүнүң 8 кезээнче кирбейн турар массалыг информация чепсектери керээ үндезининге эфир үезин, парлалга шөлүн бүрүткеттирген кандидаттарга, соңгулда каттыжыышкыннарынга, соңгулда блоктарынга бээр эргелиг. Эфир үезиниң болгаш парлалга продукциязының төлевирин кандидаттар, соңгулда каттыжыышкыннары, соңгулда блоктары чүгле чогуур соңгуда фондуларын дамчыштыр деңэргелиг болгаш байдалга боттандырар ужурлуг (Федералдыг хоойлунуң 39 үүлүнүң 1 болгаш 2 пунктулары).

Ук Тайылбырның 5 үүлүнүң 8 кезээнде айытынган массалыг информация чепсектери соңгулда кампаниязынга киржип тура, бүрүткеттирген кандидаттарның ат-алдарынга, мөзү-бүдүжүнге болгаш ажыл-херекчи шынарынга когарал чедирипки деп үүлдерни чырыдарын, бир эвес ук массалыг информация чепсектери бүрүткеттирген кандидатка соңгулда бетиниң суртаалынын хуусаазының тончүзүнге чедир ооң ат-алдарын камгалаан буруу шавыышкынны медеглелди азы өске-даа тайылбырларны чырыдар арга-шинекти бербейн барган массалыг информация чепсектерин суд харыысалгазынга таварыштырар үндезин тургустунуп болур.

Кандидаттарга соңгулда каттыжыышкыннарынга болгаш блоктарга база оларны төлээлээн төлээлерге, а ол ышкаш соңгулда бетиниң суртаалынга дорт-даа, доорадаа каржилгелиг өске-даа организацияларга соңгукчуларны хээлилээр: оларга акша-төгерик, белек-селек болгаш өске-даа материалдыг үнелиг үүлдер тыпсыры, бараан аймааның чиигелделіг садыглаашкының чорудары, соңгулда кампаниязынга хамаарыштыр тускай кылып үндүрген парлалга, чуруккөрүк материалдары болгаш көрек демдектериниң аңгыда, кандыг-даа бараан аймаан халас тарадыры, а ол ышкаш халас азы чиигелделіг байдалга ачы-дуза чедирери хоруглуг. Кандидаттар, соңгулда каттыжыышкыннары болгаш блоктар база оларны төлээлээн төлээлер болгаш өске-даа кижилер, организациялар суртаал чорудулгазының үезинде соңгукчуларга акша-төгерик хөреңгилерин, үнелиг саазыннар болгаш өске-даа материалдыг кежиктерни дамчыдып бээриниң аазаашкыннары-биле салдар чедирер эрге чок.

Бүрүткеттирген кандидат, соңгулда каттыжыышкыны азы блок бо хажыдыышкыннарны болдурган таварылгада соңгулда комиссиязы, соңгукчулар, кандидаттар болгаш оларның бүзүреттирген кижилери, соңгулда каттыжыышкыннары болгаш блоктар кандидаттың бүрүткелин күш чок болдурар дугайында чеделдеңи судка киирер эргелиг. (Федералдыг хоойлунуң 45 үүлүнден).

7. Күрүне албаны — ол дээрге күрүне органнарының бүрүн эргелериниң күүселдезин хандырарының талазы-биле профессионал ажыл чорудулга, күрүне албан-дужаалында ажылдан турар кижилериниң албан-дужаал хүлээлгелериниң күүселдезидир.

8. Муниципалитет албан-дужаалы — ол дээрге Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр муниципалитет тургузуунуң уставында көрдүнген, тус чер ужуруткалыг айтыырларны шиитпирлээринге доктаап тургустунган бүрүн эргелерлиг, ол бүрүн эргелериниң боттанылгазы дээш харыысалгалыг албан-дужаал-дыр, а ол ышкаш муниципалитет тургузуунуң уставында дүүштүр тургустунган тус чериниң бот-башкартынылга органнарында, ук тус чериниң бот-башкартынылга органының бүрүн эргелерин күүседир болгаш хандырар талазы-биле доктааттынган хүлээлгелерлиг база ол хүлээлгелериниң күүселдезин дээш харыысалгалыг албан-дужаал-дыр.

Муниципалитет албан-дужаалдары соңгулдалыг болгаш күш-ажыл керээзин чарып, ук албан-дужаалдарга ажылдаарынга чарлыр (1998 чылдың январь 8-те үнген «Россия Федерациязында муниципалитет албанының үндезиннериниң дугайында» Федералдыг хоойлунуң 1 үүлү).

Муниципалитет албанында муниципалитет албан-дужаалында ажылдавайн турар, а чүгле тус чериниң бот-башкартынылга органнарының ажыл-чорудулгазының техниктиг хандырылгазының талазы-биле хүлээлгелерни күүседип турар кижилер муниципалитет албан-хаакчыларынга санаттырбас (1998 чылдың январь 8-те үнген «Россия Федерациязында муниципалитет албанының үндезиннериниң дугайында» Федералдыг хоойлунуң 7 үүлүнүң 2 пунктуау).

Муниципалитет албан-хаакчылары — ол дээрге тус чериниң бот-башкартынылга органнарында, өскээр чугаалаарга, тус чер чагыргазында болгаш ооң салбырларында аңгы-аңгы албан-дужаалдарда албан боттандырыр турар кижилер-дир.

Муниципалитет албаны — соңгулдалыг эвес муниципалитет албан-дужаалдарында доктаамал үндезиниг профессионал ажыл-чорудулга-дыр.

ХООЧУННУҢ БОДАЛЫ

«КЕШКЕНДЕ—ХЕМЕ ХЕРЕКЧОК...»

Дээди болгаш тус чер Хуралдарынга депутаттар, сумулар, кожуун, хоорай чагыргаларынга даргалар соңгуур шилилгелиг олут, мандат дээш демисел чедир сайгартынмаан соңгулдалар хоойлуларын тодаргайлап, дүүштүрүп чадап турда, шагда-ла эгелей берген болгай.

Аңаа хамаарыштыр Президент Ш. Д. Ооржактың «Чаа езу биле ажылдап билир кижилер херек... Ажыл-агыйны ээ езу-биле көөр талантылыг, шынчы организакчылар херек...» деп соңгукчуларга Кыйгырыын сеткил ханыышкын-биле деткнир-дир мен.

Берге, нарын үеде, улуг, биче-даа бол торе херээ, улус чонун углап, баштаары ындыг-ла амыр бе? Туманналчак нарын байдалга ангыдап, азып-даа болур-ла болгай. Ынчангаш соңгулдаларга шын шилилге, шишкилге херек дээрзин чон билил. санал-оналын-даа кирип турар.

Кожуун, сумунуң, бүдүрүлге черлериниң орулгалыг, бот-хандырылгалыг, бот-акшаландырыышкынче чоорту шилчиирин организаастап шыдаар, чонга ыяк бердинген, шынчы кижилер кайда-даа бар. Республика деңнели-биле алырга. Бин-Хемде «Кызыл тараачын», Тандыда «Революцияның чалбыыжы» ажылагыйларны, Бай-Тайганы Кызыл-Даг сумузун, өске-даа деткерли берген биче бүдүрулгелерни анаа хамаарыштырып, оларның ажыл-ижин бодунуунга деңнеп, сайгарып чугаалажы берген турарын чон аразында бо-ла дыннаар-дыр мен. Ол анаа-ла таварылга эвес, бис баа ындыг болган болзувусса дээн сеткил-хөөннүң илерели-дир.

Ырадыр ап-даа канчаар, ажыл-ишке сагыш човангыр кижилер, организакчылар, удуртукчулар аравыста бар дээрзин бадыткан көрейн. Оларга «Шаңчы» колхозтуң даргазы Норбу Очур-оол, Ак-Туругда арат ажыл-агыйлыг Юрий Очур-оол, Базыр Эртине, Чаа-Хөлде Михаил Дугар-Сүрүн болгаш өске-даа ындыг эштерни адап болур мен. Оларның деткимче дузаламчызы-биле чүү кылып алганын сеткил ханып, өөрүшкү-биле чугаалап турарлар хөй. Чижээ, Юрий Очур-оол суудада, школа башкыларының картошказын бодунуң шолуде олурткан өстүрүп, тарааны чиирингe-даа, үрезингe-даа берип турар. Болгу дее чугула ажылдарга бодунуң трактору-биле дузалажып-даа турар.

Эр хей! Чамдыктар ындыг эвес, чүгле бодун бодаар чорду ийин. Оон бээр ам ийи чыл эрти. Тарын алган эвээш тараамны мал-маган саа базып чий бээрге, суму, кожуун чагырыкчыларындан дуза дилээримге, бирээзи «бодум тараамны чадажып тур мен» дээр-дир. Моон аңгаш көөрге, чамдык удуртукчулар Тываның Президентизиниң кижи бүрүзү аъш-чем-биле бодун боду хандырытызын дээн сагыш човаашкынын тоон көрбейн турар-дыр.

Черле ынчаш, эвээш-биле сиген, тараа шолун ажыглап турар дузалал ажыл-агыйлардыг кижилериниң-даа, арат-тарының-даа тус черде удуртулгазынга хомудалы хөй чүве бо. Соңгуткан соонда, «кешкенде—хеме херекчок...» апаар сеткил-хөөнге чүү кирер боор? Хурал-суглаага чеже-даа аянныг чугаалап турр-да каттыжыышкыннары болгаш, кижилериниң хууда хөреглелиг билбес, оларның бүзүрел-сүзүглелдерин херекке албас болзуцза, эрге-чагыргаже шургуткан-даа ажыың чок деп, ындыгларга сумелексээр ийик мен.

Чамдык эштер эрге-дужаал чедип алгаш, боттарының хоптак сеткилин хууда хемчээкчизи кылдыр ажыглай бээрин көрүп, дыннан тур бис. Чижээ, хей-хей хуу бажыннарлыг, акша-саарылга кылыр черлерлиг апаар аан Ийе, хоойлу езугаар ийи-чаңгыс өрээлдерни, биче чер участоктарын, ботка ой өскедаа амыдыралчы үүлдерни четтирбейн канчаар. Ийе, четпестер кымга турбас боор, ажыл-амыдыралга кандыг-даа уржуктар таваржыр-ла болгай харын. Оны чону-биле дугуржуп, чугаалажыр апаар.

Роман ХУНАЙ-ООЛ.

Ак-Туруг суур.

КӨДЭЭНИҢ ХӨӨННЕРИ

СӨӨРТҮП ЭККЕП-ЛЕ БЭЭР-ДИР

Хорум-Даг суурда көдээ Культура бажыңы кожуунда чүгээр ажылдыгларның бирээзинде санаттырып турар. Кол-ла чүве, ооң удуртуп башкарып турар кижизинден хамааржыр дээрзи кымга-даа тайылбыр чокка эки билдингир. Культура бажыңының директорун Полина Кызыл-ооловна Ховалыг дээр. Культура албан черинге ажылдаандан бээр чээрби чыл ажып чоруур. Мынчап кээрге, ооң аргадуржулгазы байлак, мергежилиниң хыын тыва берген кижи ышкажыл.

Сөолгү чылдардан бээр культура албан черлери бергелерге таваржып турары чажыт эвес болгай. Олбо ажылдарны кылып чорудар дээрге, акша-төгерик кызагдалдыг бооп турар. Сумунуң Культура бажыңына хамаарыштыр айтырыглар салырымга, Полина Кызыл-ооловна Ховалыг мынчаар харыылады:

— Баштай бодумну каксы таныштыра каптайн. Чээрби ажыг чыл бурунгаар ортумак школаны дооскаш, өскен-төрээн Хорум-Даамның Культура бажыңынга ажылдай бердим. Бот-өөредилге-биле Кызылдың уран чүүл училищезиниң клуб салбырын доостум, эртем-билиг черле херек, ажылдаарынга аажок улуг дөгүм болгай.* Көдээге ажылдап, чурттаарга солундаа, хөглүг-даа-дыр, оон чарлыр хөннүм чок ийин.

Культура одаанда ниитиалбиле алды кижи хаара туттунган, тускай мергежилдерлиг, ажылчын туружун олар хоомай эвес билирлер. Бот-боттарын деткижип, кандыг-даа өйде дузалажырынга беленнер дизимзе, хөөрединг болбас боор. Кандыг-даа улуг, биче коллективтиң кижилери ындыг болурга, үүле-херек бүдүүгүр-даа болур ужурлуг деп бодаар мен.

120 олуттуг культура одаа бистиң суурувуска 1979 чылда туттунган. Тудугнуң маныык-хевири ам-даа бодунуң үнезин ышкынмаан, амгы үениң байдалынга дүгжүп турар хевээр арткан. Хорум-дагжыларның аңаа хомудал, дилег, негелдези барык чок ийин. Чылдылга дамчыдар батареялар амга чедир солуттунуп, септеттинмээн бооп турар. Ооң хараазындан эргижиреп, кышкы үеде чылыг кызыдай бергилээр-дир. Оларны чаартып, септеп кылыр дээрге акша-төгерикке үзер. Чайгы үеде үүрмек септелгелер кылыр дээрге, тудуг материалдары тывылбас, чүгле чугайлаашкынны чорудуп каар-дыр бис. Чогум дериг-херекселдеривис ындыг улуг үрелиишкиннерге таварышпайн турар. Каш чылдан бээр кино үнместээн, кожуун төвүнден ону сөөртүп алыр машина хөлезилеп алыр дээрге, акша тывылбас. Көөр дээрге, чонда база акша чок.

Көдээниң культура ажылынга суурда улуг-биче албан черлери база хөй-ниитиниң киржилгези кол рольду ойнап турар дээрзин маңаа демделээри артык эвес боор. Оларның идепкейлиг киржилгезиниң ачызы-биле көдээ ишчилериниң культурлуг дыштанылгазы бистиң суурувуста чалгааранчыг эвес, хөглүг эртип турар деп бодаар мен. Ылаңгыя аныяктарга кежээлер ай санында ийи удаа эрткилээр. Үе-шаг чеже-даа берге болза, хорум-дагжылар ажылдап, амыдырап, дыштанып билирлер. Оларның хейаъдын, тура-соруун көдүреринге көдээ культура одаа хире-шаа-биле бараан болуп турар.

Суму чагыргазының даргазы Олег Куулар бистиң ажылывыс дээш сагыш човап, бо-ла дуза кадып, чонның культурлуг дыштанылгазы дээш күжүн харам чок өргүп чоруурларның бирээзи. Кандыг-даа оюн-тоглаалар, кежээлер, ужуражылгалар организастаарынга чыда калбас даргавыс чүве. База суурда ном санының эргелекчизи Рада Ооржактың бистиң ажылывыска идепкейлиг киржилгези аажок улуг. Бирле чүвени тыпкан, сүмелээн чоруур активчивис-тир. Эткен чылын чаңгыс чер-чурттуувус Маадыр-оол Ховалыгның 50 харлаанынга турасказаткан кежээни организастап, солун эрттиргенин хорум-Дагжылар ам-Даа утпаан.

Сумуда хөрээженнер чөвүлелиниң киржилгези-биле өлүн хөй ажылдарны чыл санында кады кылып турар бис. Чаа чыл, Шагаа, Март 8-ти организастаарынга оларның киржилгези аажок улуг. Оон ыцай хоочуннар клуву база бар, ооң даргазы Делегоол Куулар кончуг идепкейлиг кижи ийин. Популай Монгуш — «Хорум-Даг» колхозтуң хоочун хойжузу чораан. Ооң 70 харлаанынга турасказаткан кежээни организастап эрттирген. Суурда кижи эмчизи Надежда Ховалыг кадык чаагай чорукка хамаарыштыр чон ортузунга ажыктыг лекция-беседаларны бистин-биле кады демнежип алгаш кылып турары мактанчыг-дыр.

Чаа чылды уткаан «Аккөк отчугаш» хорум-дагжыларга солун болгаш ажыктыг бооп эрткен. Ам келир Шагааны уткуурунга культура одаа белеткелдерни чорудуп эгелей берген. Мооң мурнунда чылдарда элээн улуг назылыг улустар аразынга мөөрейни эрттирип турган бис. Ам болур Шагаада «Кежегелиг кыстар» деп мөөрейни аныяктар аразынга эрттирерин планнаан.

«Бирги көрүштен ынакшыл» деп шиини тургускаш, Алдан-Маадыр, Тере-Хаяже аалдап четтивис. «Аныяк иелер» деп клуб бисте доктаамал ажылдап турар.

Кожуунну суурларында чамдык культура албан черлери одаар чүүл-биле бергедежип турган боор-дур. Ол айтырыг бисте ындыг кончуг дүвүренчиг эвес ийин. Суму чагыргазы одаар хөмүрнү садып бээрге, колхоз баштаар чери биске сөөртүп эккеп-ле бээр-дир.

Карыма ТҮЛҮШ
чугаалашкан.

ДЫШТАНЫЛГА ЛАГЕРЬЛЕРИ КАЙДАЛ?

Республиканың булуң бүрүзүнге, кожуннарга безин уругларның дыштанылга лагерьлери турган.

Тыванын иштинге чеже пионер лагерьлерлиг турдувус. Өөреникчи ажы-төлүвүс чайгы дыштанылгазын чаагайжыды туттунган лагерьлерге эрттирип, кадыкшылын дадыктырып, аңаа омак-хөглүг дыштанып ап турдулар. «Орлёнок», «Океан» бүгү эвилел чергелиг лагерьлер хамаанчок, республикавыстың булуң бүрүзүнге, кожуннарга безин уругларның дыштанылга лагерьлери турган. Ам ол бүгү кайдал? Чок. Ооң хараазы-биле чайгы үеларде школа назылыгларны хаара тудуп, оларның дыштанылгазын организастаар ажыл суларраан.

Ажы-төлдүң дыштанылгазын бүгү чоннуң дыштанылгазы-биле деңней көрбес болза хоржок. Ажыктыг, эки дыштанылга дээрге-ле, уругларга чаа өөредилге чылында херек күштү, энергияны бээр кайгамчык хуулгаазын үе ышкажыл.

«Аржаан, хөлдериң, курорттарың, уруглар лагерьлериниң ажылын башкарар удуртулга эргелелин Тыванын Чазааңга тургузары чугула» деп «Шын» солунга Кара-оол Натпий-оолдуң үндүрген саналынга бистиң школаның башкылары, өөреникчилериниң ада-иелери бүрүү-биле катчып, ындыг эргелелдиң чугулазын солун дамчыштыр илередирин дугуруштувус.

Чоннуң кадыкшылын күштелдирерде, эм-тең өртээ улгаткан бо үеде, халас агып чыдар аржаан, хөлдеривисти чөптүг ажыглаар ужурлуг бис. Бо айтырыгны Тыванын Чазаа кичээнгейге алыр боор деп идегээр-дир бис.

Эм шынарлыг аржаан, хөлдеривисти чөптүг ажыглап, чоннуң дыштаныр курорттарын ковудедип, ажы-төлүвүстүң кадыкшылынга ажыктыг лагерьлерни чаагайжыдар үе келген.

Иван ШОЙНУУ.
Хайыракан ортумак школазының директору.
Улуг-Хем кожуун.

ШКОЛА. ООҢ АМЫДЫРАЛЫ

● ● ●

Инна Евгеньевна Стрикова Кызылда он беш дугаарлыг школа - гимназияда башкы, 6 «а» класстың удуртукчузу. Ооң клазында эки өөредилгелиг уруглар бар. Оларга макталды чарлап, аттарын адаар-дыр. Чамдыызы бо: Настя Никитина, Веня Жданов, Лида Черноусова, Оля Брежнева.

ЧУРУКТАРДА: башкы Инна Стрикова. Клазында өөреникчилери.

Охемчик ОНДАРНЫҢ тырттырган чуруктары.

● ● ●

АНЫЯАМДА ЧУРТТАП ЧОРААН СУУРУМ

Күчүлүг Россия рынок экономиказынче шилчээнибиле чоннуң амыдырал-чурттал-газы дыка нарын бай. далда келген. Үе чеже-даа нарыыдап турза, республиканың чамдык ажыл-агыйлары бергелерге торулбайн, аргазын тып, кызымак ажылдап турарлар.

Мен маңаа Улуг-Хем кожуунда Ийи-Тал суурнуң дугайында бижиир бодап алдым.

1977 чылда Ийи-Тал школазынга өөм ишти-биле бирле дугаар аныяк башкылар болуп, башкы ажылын эгелээн бис. Суурнуң чурттакчы чоннуңу эвилен-ээлдээн, биче сеткилдинн, ажыл-ишчи кежээзин, дузааргаан, корумчурумнуун кижи кайган ханмас. Өөреникчилерден чылдагаан чок кичээл үзүп кижи-даа чок турган. Школа чаныныңа интернады кезээде арыг-силиг, чырык, чылыг. Үениң негелдези-биле аянныг чараш кылдыр дерип каан болур. Интернатка өөреникчилер келгеш, идиктерин ужулгаш, тапочкаларын кедип аар. Кежээ удуурда, буттарын чылыг сугга кижи бүрүзү чуп алыр. Телевизор, шашки, шахмат, стол теннизи, бильярд дээш, өөреникчилерге чугула херек үүлдер шуптузу бар.

Спортзал чок-даа болза, бокс секциязын клубка эрттирип турдум. Өөреникчилериниң күш-культурага сонуургалы-даа кончуг. Эртенгиниң 6 шакта секцияда киржип турар өөреникчилер мээң бажыңым чанынга чыглыл кээрге, кады маннажып чоруп каар бис.

Алдар-аттыг хоочун башкылар Виктор Ондарович, Ак-кыс Ашак-ооловна оларның удуртулгазы-биле школа коллективи аныяк-өскенни өөредир, кижизидер ажылга эки түүнелдерни чедип ап, кызымак, шудуругу ажылдап келгеннер. Школаның аныяк башкыларының хөй кезии оларның өөредип чораан өөреникчилери.

1977 чылдан 1980 чылга чедир өөредип чораан өөреникчилеривис эртем-билиглиг кижилер болган. Оларныңаразында эмчилер, башкылар, юристер, көдээ ажыл-агыйның болгаш иштики херектер органнарының ажылдакчылары дээш, кымнарны чок дээр. Ынчангаш өөреникчилеривиске чоргаарланмас аргавыс чок.

Көдээ Культура бажыңының директорунга Түлүш Анай-оол деп акый ажылдап турган. Суурнуң чону ону «ядоп Анай» деп шолалаарлар. Ырлаар, танцылаар, спортчу оюннардан чыда калбас, солун-на кижи. Суурда янзы-бүрү мергежилдиг кижилери солун концертти белеткээш, кожуунну сумуларынга көргүзүп база турдувус. Ооң удуртукчуларынга клуб директору Түлүш Анай-оол, уран чүүл удуртукчузу Василий Монгуш, ясли эргелекчизи Ирина Бюрбю (амгы үеде «Шын» солуннуң редакциязында) хамааржыр.

Үе чеже-даа нарыыдап келген болза, суурнуң чонунуң чурттан билири-даа, ажылышке кызымаа-даа кончуг ийин. Часкы-күску сезон үелеринде Кызылче чорук кылып, даң бажында Ийи-Тал дужундан эртип бар чыдарымга, совхозтуң машина-тракторлары шагда-ла ховуда ажылдап чорун турар боор чүве. Мал чеми белеткээр механизастаттынган бригада (удуртукчузу Чыртак Дадаоол) бир чылын кожуунга соцчарышка тиилекчи болгаш чиик машина-биле шаңнадылдаа турганнар.

Ийи-Тал совхозтуң директору Василий Степанович Ламажайның ийи чыл улаштыр «Шын» солунга «Кыш биске коргунчуг эвес» деп эгелиг материалдары үнгүлээн болгай. Ында бижип турары-биле алырга, тараан тараазының, картошказының, ногааларының дүжүдү чаагай, садарын саткан, чонунга үлээрин үлээн, шыгжап алырын шыгжап алган боор-дур.

Амгы бо берге үеде ынчаар демниг ажылдап, чурттаары өскелерге үлегер-чижек боор ужурлуг. Ынчангаш Ийи-Тал суур дугайында бижээн чүүлүмүң дараазында одуурларбиле доозун көрейн:

Изиг оттуг Ийи-Талда
Ишчи чонну магадаар мен.
Амыдырал-чурттал-га
Аажок нарын апарза-даа,
Ажыл-ишке демниг болгаш
Амыр чоргаар чурттап чорлар.

Василий МОНГУШ.
Хөндергей суур.

ХАММУРАПИ ХООЙЛУЗУ

Чаа эрага чедир 2200 чылда үндүрген Хаммурапи (Вавилон) хоойлуларында тудугнуң айыыл чок бурунгу төлевилелдераниң болгаш эрге байдалдарының дугайында мынчаар бижээн:

— тудугжунуң быжыг эвес кылдыр туткан бажыңы үрелгеш, ооң ээзин өлүр базып каар болза, тудугжуну шаажылаар;

— бир эвес бажың ээзинин оглу өлүр болза, тудугжунуң оолдарының бирээзин шаажылаар;

— бажың ээзиниң кулу өлүр болза, тудугжу бодунуң шак ындыг кулун бажың ээзинге бээр.

«Российская земля» солундан.

Чүрек кыйгызы

ХАРЫЫЛАП КӨР

Бистин бо чагаавысты номчааш, ол видеомагнитофонувусту эккеп берип көр.

Адрезивисти безин айтып кагдывыс.

1996 чылдың январь 25-те бистиң өг-бүлевис улуг кажыыдалга таварышты. Ачавыс Михаил Чолдак-Хунаевич Монгуш бажыңынга ора, даштын шимээн дыннааш, үнүп кээрге, дерзии өлүрүкчүлер херим иштинче кирип келгеш, балды-биле бажынче моорадыр сопкаш, 18 черден бижектээн. Ол өлүрүкчүлер дээрге Ийме чурттуг А. Б. Монгуш, Чадаана чурттуг Б. Д. Сат, У.-Д. Н. Монгуш олар-дыр. 25—27 харлыг аныяк оолдар кандыг-даа ажыл-агый чок, ада-иезинге азырадып, доргүл-төрелдериниң ачызында амыдыраң, калчаарап чорун турган, анаа орган уругларымның ачаазының амы-тынынга чедип кагдылар. Бистерге кайы хире бергезин олар билген болза.

Бистиң ачавыс 16 харлыында-ла өскүс арткаш, Балгазынның профтехучилищезин доозун, трактористеп, комбайнерлеп, механиктеп, чолаачылап ажылдан келген. Сөөлгү үеде «КамАЗ» башкарып чорун турду. Кызымаккай күш-ажылы дээш хой удаа орден, медальдар-билө шаңнадып, район Совединиң депутадынга соцгуттуруп, янзы-бүрү конференцияларның делегады болун чораан. Ол ийи кыстың, 4 оолдуң адазы чораан. Ажы-төлүвүстүң үжү студент. 45 хар четпейн, ачавыс амы-тынындан чарылды. Ооң деткимчези, идегелдиг сөзү, сагыш човайгыр боду чокта биске дыкала берге-дир. Ажы-төлүнүң куда-доюн көрүп, өг-бүлелиг апаарга, аяк-шайын ижип четтигипкен турган болза оода дээш, кижи чүнү бодавас дээр.

1996 чылдың октябрь-ноябрь үеэинде «Фунай» деп видеомагнитофонувус үрели бээрге, ачавыс септедир дээш Кызылче алгаш чорупкан. «Востокта» теле-радио, аудиоательеге (Первомайская автобус доктаар черде садыг үстүнде чаңгыс каът бажында) «Муниципальное предприятие» деп черге ажылдап турган Юрий Сеңгин деп кижиге берип кагдым, кылып бээр болду деп келген. «Артык кезектер чок, ону манап тур бис. Кылып бериптер мен, ажырбас. Ачаңарны чок апарган деп дыннадым»— деп, сөөлүнде оолдарым-биле чеде бээримге, ол кижи ынча диген. Оолдарым база барын айтырып турган. Ол-ла хевээр ол видеомагнитофонувус ис чок барган. Юрий Сеңгин деп кижи ажылындан үнүп алгаш чоруй барган дээр, кайда, чүде дээрзи-даа билдинмес-тир. Ачавыстың биске садын бергени улуг өртектиг эди ажы-төлүнге тураскаал бооп чораан болза, дыка-ла онза ийик.

Күжүр дунмам, Юрий Сеңгин, «Шын» солунну номчуп-ла турар сеңийнаан. Бистиң бо чагаавысты номчааш, ол видеомагнитофонувусту эккеп берип көрем, азы адрезинни чорудуптар болзуңза, мен оолдарым эдертип алгаш чеде бээйн. Ажыг-шүжүглүг багай нешкилерге буян-на болур ийнаан. Ачавыс боду ак сеткилдиг болгаш ооң таныыр, билир эшөөрү база эки кижилер дээрзинге бүзүрээр бис. Бир чыл манап, дилеп келдивис, биске харыыдан берип көр.

Хүндүлүг редакция, номчукчу чонум, силерден база улуг дилээм бар. Юрий Сеңгинни таныыр, билир болзуңарза, бистиң бо дилээвисти дамчыдып көрүңер.

БИСТИҢ АДРЕЗИВИС БО: Чадаана хоорай, Мир кудумчузу, бажың дугаары 36, квартира 2. Монгуштарның өг-бүлези.

Айлап, Аида, Алексей, Алдын Херел, Аюр, Айдың болгаш оларның аважы.

ЫНЧААР ЧИИК КӨРҮП БОЛБАС

Хойжу-биле интервьюжуткан чүүл

Мөңгүн-Тайгадан кээп, Шамбалыгга кижи ажаашкаш, Кызылга чедир узун орукка могапкан, «Малчын» көдээ ажыл-агый кооперативинде сувай хой кадарын турар Саржай-оол Сенчээ-биле бо чылын ужуражаан болгаш, амыр-менди солчуп, чугаалажып ор бис оң.

— Чон, кожуун сол-менди, мал-маган хүр, ыт-куштан, оор-суктан өршээлдиг-ле тур бе, аңар?

— Бурган авыралында бора-бүдүн мындыг-ла бис. Орус өзунуң Шагаа байырлалы кожуунга ниитизи-биле тайбың, озал-ондак чок өткен хире чүве бо. Чаларапкан чылда шээр малдан төл алырын малчын бүрүзү барык-ла кудулатпаан, ооң иштинде мээң-даа 300 ажыг аныяк сувайларымның күш-деңгели эки, хүр кыштап тур. Бистиң бо-ла Кара-Хову, Чеди-Тей кавызында ийи кудуктан суг-суггат-биле хандырылга үзүктелбээн деп болур. Хар чуга, колдуунда кара кыштаар, бо черлерге ону эки дивес арга чок. Малдың онча-мендизиниң дугайында онзагай айыткаар-даа чүве чок ийин, аңар. Мында айыыл-халап, каража-когаралдаа арбын ийин...

— Уваа, ол кандыг янзылыг айыыл-халаптар боор, тодаргайлап көрүңерем?

— Таңдынын дөрт даванныг дарган ыттары база бодувустуң болгаш кожа чурттуң «ийи буттуг кокааракта-ры» ниитинин, амы-хуунуңдаа малын кодан-коданы-биле арылдырып-ла турлар ийин боларың. Чоокта чаа өөмде приемниктен дыңнап орарымга, бир бойлус өртемдени хевирлиг кижи дамчыдылганың эгезинде бөрү олчаан улаан, аал-кодан чоогунга уялаан бөрү мал-маганче халдавас деп чугаалады. Чогум кайы оранныг бөрүлери ындыг магалыг, томаанныг боор чүве ийик, мээң-не ынызыкпазым чүве чораан. Бир эвес аңаа бүзүрээр болза, чанында бөрү ижээнниг аалдарның ээлери коданын сула салыпкаш, сагыш амыр орза ажырбас ышкаш сагындырар. Эртемденниң бисти оожуктуруп турары-биле херек кырында байдал сыр өске болдур ийин мооңар.

Өртегде кижен-дужактыг малдарга бөрү дегбес-ле турган чүве харын. Мырыңай-ла чоокта, өдектен көстээш салыпкан аъдымны бир көөрүмге чок, кыштагдан бичеле ажытталыры билек, өөр бөрүлер ооң боскун одура ызыргаш, балдырларын дамдыктааш, чымчак-ла чери ол болган боор, кургулдайын ушта соп чипкеш баргылаан черинге таваржы бердим. Ам канчаар, балыг черлерин оюп каапкаш, чүгле дөрт мөчүүн хоора кезип алгаш, бөрүлер-биле «үлежип чээн» кижи-дир мен. База ол-ла үеде кожавыста аалдың херээжен ээзи канчаар-даа аажок мөгүдээн, бистиннге чүгүрүп келгеш: «Өдек кыдыынга чораан хоюмче кодан бөрүлер халдаш, алгырып-кышкырып бар чыдырымда-ла, кырып каптылар ышкажыл, канчаайн?» — деп үнү сириләэш, дуза эрөп дыңнатты. Шынап-ла, мырыңай-ла кыштаг чанынга он ажыг башты өлүр туткаш барганнар болду. Чаңгыс херээжен кижи кортканы ол ыйнаан, чырык хүндүс-ле холдан хуналаа амдажаан, кижиниң бодун-даа тудуп чизе хөннү араатаннар бо! Албан-биле суурга четкеш, кооператив баштаар черинге чугаалаар ужурга таваршкан мен. Мооң мурнунда Бай-Тайга биле Мөңгүн-Тайга аразынга вертолеттан төпкен сураа дыңналган кызыл бөрүлерниң өзүп-көвүдээн өөрү, мээң аъдымның чоол-шөйүндузуй уштуп чипкенин бодаарга, шөө-бөрүлер деп чүвелери ол-даа болуп чадавас. Өлүргген аң, малдарының карактарын, кургулдайларын уштуп чиир амытаннар дижик. Ол кызыл бөрүлерни та чүге албан-биле эккеп, төп турар чүве? Олар чокка-ла четчир болгаш артар бөрүлер ышкажыл бо!— деп, хойжу хыйланып ор.

— Арбап, бригада аайы-биле аглап болбас чүве бе оларны, малчын? Бай-Тайгада кышка удур хемчеглерден аңгыда, мал оорлары, бөрүлер-биле демиселди база чорудуп турарын ол черниң көдээ бижикчизи «Шынга» бижээн чоржук чоп? — деп сагындырдым.

— Хы, чугаалааргa-ла белен! Та, кандыг кижилерге аткылажып өлүржүр чепсекти садарын чөпшээреп турар чүве? Аглаар дээрге, бисте боолуг кижи кайда боор, хоран деп чүвеге база-ла чөпшээрел херек чүве ыйнаан, ынчанмаска, кадарчыларның коданчы ыттары, кужурзураан мал-маган-даа ону тып чипкеш, кырылза канчаар? Боо-моңгу ийи-чаңгыс кижилерде бар-даа дижик, мунар хөлгези чок, хаван-чадаг улус канчан хырнын даваннары тоттурар, даг-даш төвер бөрүлер-биле сүржүп шыдаар боор! Бистиң Карры, Мугур, Тоолайлыг, Мөген-Бүренде аъттыг-ла кижилер аъттыг. Чүгле мунуш аъттарын эвес, ниитиниң чылгызын безин ийи буттуг «кижи-бөрүлер» таваан карартыр деп барган, бистиң «Малчын» кооперативте 40 ашса-ла ажар чылгы мал арткан деп дыңнаан мен. «Мөген-Бүренде» харын бистиинден хой боор. Оорлаткан малдар дээш октуг-боолуг шагдаалар-даа сүрүшпес, кызыгаар шериглери, хайгыыл албаныңы кижилеридаа ону огулуг херекке албас хире чүве бо.

Бисти, малчыннарны, бөрүлерге дүжүп берипкен, малмаганын ээн салыпкан олурар деп бодаар силер бе? Инек, сарлыктарывысты хойбиле деңге үндүргеш, кежээ база-ла кады аккеп кажаалап алыр-дыр бис. Мооң мурнунда сарлык кажан, каяа туда кадарчылыг, кажаа-хораалыг туржук? Ам, биеэгі ышкаш, дагларда улчуп чоруур ээн сарлык, дожаан бугаа көрбес силер, олар шуптту кадат-хавытта, хайгааралда болдур ийин! Хол быжыыбиле-ле үрезини үзүлбейн турар мал-маган бо!

Малчынның хөөнү чоорту чымчап орарын эскербишаан, оортан анаа-ла амы-хуу байдалдыг чугаа эрей бердим:

— Силерниң ачаңарны дөрбет ызыгуурлуг, ынчангаш арыг моолдаар «кайгал Сенчээ», аваңарны хам, каранг көрүүр дижирин хаая дыңнаар турган мен. Эткен амыдырал, өг-бүле төөгүзү салгалдарга солун-на болгай. Шара-Хараганнан бээр көдүрлүп үнер, кырлаң орук бетинде хөнзиг ыйгылакты эткендүшкен мөңгүн-тайгажылар Тере-Согар дижип, хөк-соотбиле чугаалажыр. Ооң төөгүзү силерниң ачаңарның «кайгал» хереэ-биле холбашкан дээр-ле болгай. Ол шын ирги бе, малчын?

Кижим хүлүмзүрүп чоруй:

— Мөген-Бүрен-биле аргыжып турган, эткен черим, дыңнааным-на ат-тыр ол. Чогум ол ат тыптыр өйде төрүттүнген, та төрүттүнмээн мен. Ооң ачамныңады-биле холбашканын уктаваан-даа мен ийин. Алыс «кайгал» деп сөстүп тывылган дозу ырак чүве боор ийин ол. «Каргырааның сынынайга Харап көрүп органымны, Хаан-кожуун чылгызынга Шалба чайын турганымны» деп ырда үндезин чок эвес хире. Төөгүден көөрге, алдан-дургуннар тура халышкынының мурнунда, ук үймээн үезинде, ооң соонда-даа «кайгалдар» турган хевирлиг. Оларны ноян, дүжүметтер боттары күткүп, Моолдан чылгы сүрдүрүп ап турган, ээлери истеп келирге, демги, «кайгалдарны» мурнунга тудуптар, олары «кара өгнү», эрин-шаагайны эртип алгаш, өжээн негеп, боттарының ноян-дүжүметтерин оорлаар, катап туттургаш, кезеемче соонда, улам өжээргээш, үймээн-самынга чедип, баштарын-даа алзып турган боор чоржук... Ол төөгүдүр. Ам моолдар бистиң «кайгалдарывысты»-даа чыпшыр четкеш, эрткени бо ышкажыл!...

— Чижек-барымдаа, бадыткал херек деп бо-ла силер ыйнаан?— дээш, кижим катап-ла дүшкүүреп эгеледи. — База-ла чоокта чүве ийин. Ырак эвес кожавыс Блак Аңгыр-оолдуң хоюнун кажаазынга имир каксы моолдар келгеш, күш дөгеп, коргудуп турган, кажааның шывыын чазарлаан, оортан 20 ажыг баш хойну уштуп аппарган сураглыг болган. Каргы аксының Чеди-Тей кавызында, кызыгаар шериглериниң мырыңай-ла чанында, кадарчыларның чылгы, бода малын, чымчадыр чугаалааргa, мурнуу кожаларывыс (моолдар — С. М.) барык-ла куруглаткан, сарлык, инээнден бызаа безин артпаан өг-бүлелер бар. Арты-мурнувуста алтай, казах, дорбеттерден, чүнүп-даа мурнунда, Мөген-Бүренниң мал ажылыглары, хууда кижилери шыгыы когаралга таваржып турар. Кызыгаар чуруму үреп, оор, дээрбечи чорук кылган тыва, моол-даа хамаатыларны Улаангомга, Кызылга эккеп хоругдаанын радиога чугаалап, солунга-даа бижип, дыңнатканын менден артык билир боор силер. Бо бүгүнү кожуун, суму чагыргалары билип-даа турза, дүвүревес, ыытташпастар-дыр. «Бурган шынны билип турза-даа, сөглеп бээр эвес» деп чугаада ышкаш, пат шоюккан, тоомча чок чорук-тур ийин але!

Ийи-үш чыл мурнунда тыва-моол кызыгаар шугумунга Дээди Хуралдың депутаттары хайгыыл кылып чораанын билир улус бис. Олар Мугур-Аксынга, Кызыл-Хаяга база чораан сураглыг болганнар. Оон чүү болганын мынчага чедир дыңнаваан бис. Чонга соңгудуп алган кижилер иштики, даштыкы дипломаттыг айтырыгларны ынчаар чиик, бөдүүн, езу барымдаалап көрбес-ле ужурлуг турган боор...

— Силерниң бо үндүрген түүнелицер амгы Дээди Хурал депутаттарынга, хоорай, тус чер чагыргаларының даргаларынга ам соңгудар азы соңгутпас кордакчыларга база хамааржыр боор аа, малчын?

— Ынчанмайн канчаар, харын-даа дыка улуг чергебиле хамааржыр, ылангыя Моол-биле кызыгаарлашкан кожууннарга, ооң иштинде Мөңгүн-Тайгага долузу-биле хамааржыр. Иштики, даштыкы херектер, кожа-хелбээ айтырыы келир парламент төлээлеринге, кожууннар чагырыкчыларынга оюнчук эвес болдур ийин. Бир эвес мурнуку ышкаш бардам, кымга чүнү-даа хүлээтпейн турар программалыг кандидаттарга соңгулдаан ойталааны дээре!

Моллургa САЛЧАК.
Кызыл хоорай.

ЫРЖЫМ БУЛУҢ

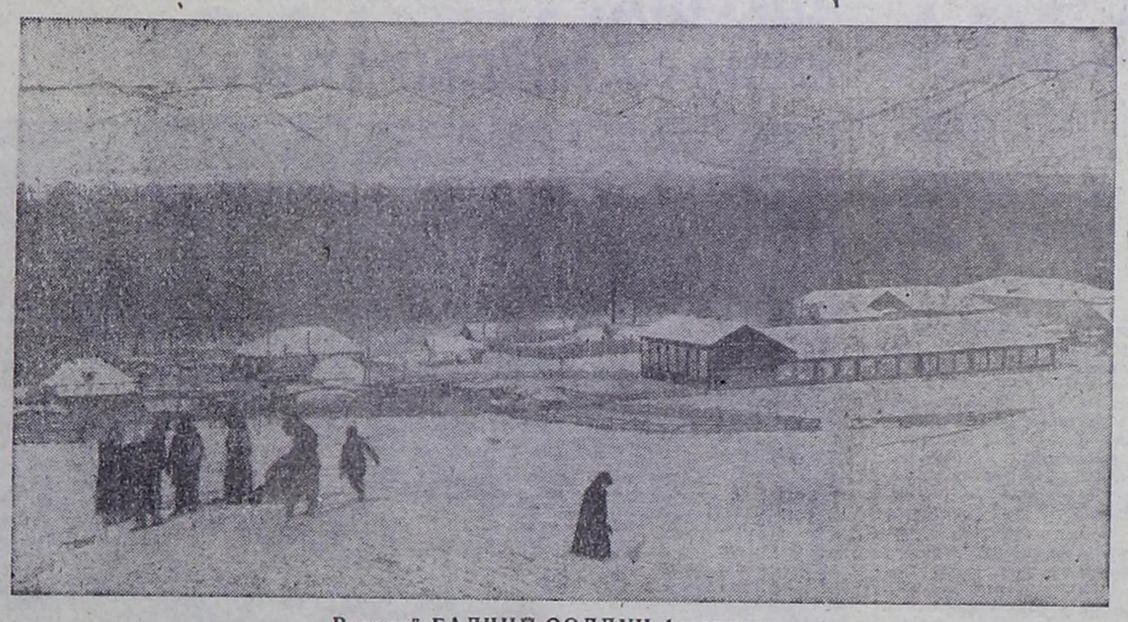

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ фотоэтюду.

Арт кырындан аткаар көрүш

САЛЫМЫНДАН ЧАЙЛАВАС

1947 чыл. Кызылдың № 2 школазын макталдыг доскаш, Ленинградче өөренир 12 кижиниң аразында кирген турган мен. Ынчалза-даа бак чаяанныг, кадыымдан дадагалзааш, барбайн барганым шын. Ол-даа ындыг-дыр. Бай-Тал бугазының Даштыг-Тей чоогунда бир өзтпекке акым Оделик, ачам үжелээ тараа чулуп тур бис. Тараанның чаагайы-даа кайгамчыг! Сиген чадырга мырыңай турлагжый берген турувуста, бир-ле хүн калчан-хүрең аът мунган кижи одаавыска келди. Танып кагдым. Башкывыс Оюн Санчат болду. Башкы бистин-биле мендилежип, өзүтеп-мүннеп алгаш, таптилээ каттырбышаан, чугаалады:

— ОблОНО эргелекчизиниң даалгазы-биле сени сүрүп келдим. Башкылаар башкылар чедишпес дей-дир.

— Дыннап көрейн, башкы дээримге, ол мынча диди:

— Бии-Хемнин Туранга, чок-ла болза, Чөөн-Хемчиктиң Чадаанага барып, өөредилге эргелекчилээр сен—деп бо ыйнаан. Чөпшээрешпейн бардым. Башкы кылын кыдыраажын ажыктылап, кааан менче хере көргеш, шыңгыызы аажок:

— Ынчаарга Мөңгүн-Тайга баар апарган-дыр сен—деп мындыг. Сагыжым бүдүү чыныш дээн. — База-ла бергө айтырыг-дыр —деп чоруй, башкымга дүжүп бердим.

— Ол-дур харын — дээш, Николай Алексеевич Сердобутун ат салганы дужаалды долдургаш, мээң холумга тутсуп бергеш, хөглүү кончуг аътланыпты. Ачам Мөңгүн-Тайгаже чылдың ажар, чартык ай хире тарбаганнаш, келир кижи чораан. Ол кончуг бай-байлак оран дээрзин оон билип ап чораанын менээ дыка ажыктыг болган. Бис-ла белеткени бердивис. Ачам Узун-Хем арттың кадыр-бертин чугаалап, эртер оруумну черге шыйгылап, дыка-ла сургап кагды. Акым аянныы кончуг хром сапык идиин үштүп берди. Эртенинде, сентябрь 1-де, олар дыка эрте тургаш, ашкарып-чемгерип каарга, одаадан аътланыптым. Ынчан Улуг-Шуйнуң Мугулдур-Аксынга күзеп чыткан аалывыска орайтадыр чедип келгеш, аъдымны соотундур өртен кааш, хондум.

— Арт кончуг, ылаңгыя бетинде канчаар-даа ажок ханы хоорга лдыг, артыы талазы хая-даш халыткактарлыг чер, эртелевес болза хоржок, оглум, деп ачамның чагыын бодавышаан, оруумну уламчылаптым. Шынында-ла Узун-Хемнин Кара-Пөшке четкен дээрден башка, оон ыңай билир эвес мен. Шуйнуң сарыг-хоор кылдыр кестүр үүргенелиг кыйыглары каткылаан. Суг сайының балыксыы-ла дендии. Ынчанмайн аан, Шуй суунуң үстүл калган ээремнеринде, хөлбектеринде та чеже балык кырылган түве! Кара-Пөштен ыңай дыка-ла ырак чер болду. Арт-Аксынга чедир шаандакы чайлаглар каш-даа черде көзүлгүлээр. Ногаан-Хөл оваазынга чедир ол чайын Мөңгүн-Тайгаже көжүп ашкан аалдарның мал-магаының изи тода көстүр. Оваадан ыңай орук мунгаш — хар. Аъдымны кастап кааш, базыплаттым. Арт оваазынга үүгле четпейн чораан, идиимни бир-ле хосче холурт кылдыр киир базыпканымны эскерип кагдым. Девидээн шиим-биле үшта тыртып келиримге, улдуну халаңайны берген тур. Аътка дедир кээп, дергим чешкеш, оон-биле чуларлай шарып алдым. Шинчилеп алганым айтыг демдектерин барымдаалап чораан, аъдымны арт кырынче үндүрүп алдым.

Мурнумда Мөңгүн-Тайга. Кезек-кезек аргаларлыг, делгем девискээрлиг, дээрже дүндүүштели берген бедиктиң экти, бажы чайыннаныы чыдар мокулчак ак менги. Чаражын үүү дээр! Карак чедер черден бээр, аяс хүнде кылаңайнын чыдар хөлдериң хөйүн канчаар! Бичии када дыштанын алгаш, арттың аар ийин куду бадыптым. Дыка-ла берге оран болган. Арт-Аксынга келиримге, орук ийи чарылган. Бирээзи—бүүрээлерже углай дорт баткан, өскези—оң талаже карак четпес делгемнерже шиглэй одуруглай берген. Ачамның угаатканы—оң талаже одуруглай берген орукче барып болбас. Ол Мөгөн-Бүрен бажы баар орук-тур. Хүн ам-даа эрте. Дорт баткан орукта аш, чер чавызай бээрге, аъттаныптым. Калбак сайның ужунга чедип келиримге, байдал тодараан. Аалдар чайлаан, оът-сиген куруг. Баа келген сайым бир-ле хемче кирген. Каргы ылап-ла бо-дур деп билгеш, хем эриин эдерти бадыптым. Баары арыглыг даг ужунга келиримге, үш ак өг көстүп келди. Шыыраан кижи кайгаар, үш кара ыгдаа сүрүштүр келди. Ол-бо кортпактап чораан, бир өгге чоокшулап келиримге, дыка аянныг кеттинген ийи аныяк хөрээжен кижи ыттарын хай деп, мени өгже чаладылар. Ак чемни дораан салыр, хүндүлээчел, эвилеңээлдек ээлерден ук черни Чыдыг-Арыг дээр, ол өгну кожуун секретары Күнчү Салчак Балгановичиний, ол боду боттаннан ажылдан турар, баар аалым ам-даа ырак, Кыскаш деп черде дээрзин билип алгаш, аалдан аъттандым. Айтырып, сураглап чораан аалым хоюн кадарын, тараазын тарыжып чораан даайым Хола-Баштыг деп шолалыг Мөндүүнүң аалы-ла болгай. Аалга кээ-ээки одардан хой киирип келгенде чедип келдим. Олар база-ла үш өг болду. Ирей, кадай мени дыка-ла сагынган хире. Аъш-чемин делгеп, үстүү аалга чажырып олурган идиимни көктеп, септеп бердилер. Үш өгнүң бирээзи кожуун даргазының оралакчызы Донгак Барымзаевич Насык-ооллуу, өскези —күдээзинин, дарга боттаннан ажылдан турар, чүгле чартык улуг-хүнде келир дишти. Ирей күдээзинге ирт дөгөртип, кадай хойтпак тип, дүвүреп-ле кежээледи. Бир чугаа кадында ирей:

— Кожуун төвү ам-даа ырак болгай аан — дей-дир. Мээң башкылап бар чыдарымга дыка-ла өөрээн улус, даартазында иелээн өгден үнүп, үдеп кагдылар.

МУГУР-АКСЫ. Кезек-кезек даштыг бедик хавактарны, хемнер аастарын эрткилеп, узун, кыска кыйыгларга чедиргилээним соонда, Мугур-Аксы көстүп келди. Ийи хемнин бөлдиринде ышкаш сагындырар, ынчалза-даа оон арай озалааш, шөйлүп баткан кара дагның баарында бедик хавак кырында суур болду. Дүүш четкелекте чедип келгеш, Бүрелештерге доктаап. сентябрь 3-тен эгелеп, башкылай бердим. Школавыс директору Максим Максимович Наадым, Москвага КУТВ дооскан, алыс ол чер чурттуг, дыка орустаар кижи болду. Ол мени улуг тура-сорук-биле хүлээп ап, башкылар чедишпес, ылаңгыя чаа ажыттынган 5-ки класока эртемнер башкылаар башкылар шуут чок, башкылар келзе-даа, чурттаар бажыннар база чок деп улуг ундарал-биле чугаазын дооскту. Таныырым-на башкылар, Барыын-Хемчиккө көргеним Чамыш-оол, ол ынчан өөредилге эргелекчизи боон турган. Ол ышкаш аңаа өөренип чораан Сержинмаа Саны-Шириевна Ооржак, Салчак Өрнүгүевна Борбак-Кара, Иргит Биче-оолович Бадыргы, райОНОвус эргелекчизи Хертек Ойдупович Чондан олар бар. Кызылга башкы техникумун доосканнар Чамыч-оол, директорувус кадайы Тожу кызы Ханды-Серен Эникпеновна деп чүве билдинген. Кожуунга хамаарышкан албан черлери шупту-ла чурталга чери кылдыр ажыглап турган бичии-бичии бажыннарда. Ажылдан турган бажынын школага берипкел. Ынчангаш оларның кол нуруузу өглерде чүве-дир.

ӨӨРҮШКҮ. Үш-ле хонганыда, 10-гу классты кады дооскан эжим Константин Конга чедип келген, база-ла ол бажында доктааган хөрөп олур, өөрүүрүмнү чүге дөннээр! Константин Конга Ленинградче өөренир 12 кижиниң бирээзи турган чүве. Ону-даа чоонурул. Ол менээ эш болуп, мында чедип келгени кайгамчык чүве аа!

Элээн каш хонуктар эрткенде, Салчак Долзат чедип келгеш, база-ла ол бажынга доктаай берди. Долзат Дандаевна честейниң чоок төрели кижи болган-дыр, бистер-даа үүү боор, үндүр кыстырыптывыс. Бажың чок канчаар бис! Шегетей чурттуг Хомушку Доржу ол бажың дан ырак эвесте, бичежек бажыңныг турган. Ол бистя дыка сонуургаар, шагдаа ажылдакчызы болгаш чамдыкта бажыңынга хонар-хонмас, бот кижи турган. Оон-биле сүме кылдывыс. Ол амырай берген. Ажылывыс-даа хөнүп эгелээн. Дыштаныр хүннерни хос эрттирбейн, даңгаар оюн-тоглаа организастаар бис. Аңаа үүгле суурнуң аныяктары эвес, харын улуг назылыг чурттакчылар безин ындыг кежээлерни манап турар аларган. Башкылаар база немешкен. Сизин, Гаврушкин дээр башкылар чедип келген. Оларны интернаттың бир өрээлин хостаап, ында чыттырган. Баштай Изшина дээр чаңгыс орус дыт башкызы турган болза, ам чүвениң хевири биллине берген боор. Сизин артында-ла интернат эргелекчилээр дужаалдыг келген. Ноябрь эгезинде мени кожуун даргазы кел дээн деп кижи келди. Ужурдан эртер эвес, чедеп бердим. Дарга-биле мендилешкеш, айыткан сандайынга олуруп алдым. Даргам чазык-чаагай чугаа кылганының соонда: «Школа директорлаар сен» —деп бо.

— Шыырак удуртукчулар бар ышкажыл! — дээримге, кижим бажын чайгаш:

— Оозун бистер билип турар бис—деп тайылбыр бергеш, — Ажылдан ойталаар болза, эргезин казыттырыр, ийи чыл шиттирер чүве-дир —дээш, Сталинниң ат салган доктаалын номчуп берди.

Коокуун даргазы Салчак Өргүмааевич Тондарның чугаазы ханы айыылдыг хире болу бээрге, мен чөпшээрежиптим. Даргам туруп кээп, холумну туткаш:

— Эртен күүсконм хуралыгга томуйлап кааш, облОНОже дыннадыптар бис—дей-дир.

Соок дүшкен. Ол шагда шуурганның күштүүн үүү дээр! Школада болгаш интернатта кыскажак демир чанданнар баштарындан үнген чалбыыштарны канчаар! «Олче халдаайн», «боже халдаайн», «оонну чиптейн», «моонну чиптейн» дээнзиг, ынаар-мынаар эстегилээр. Оон-биле чергелештир, Мөгөн-Бүрен, Тоолайлыг дээн ышкаш ырак черлерже чамдык өөреникчилериң чанаттай бээри бисти база дүвүредип турган. Ынчалза-даа эжим Конга-биле аныяк башкыларга даянып турган, кандыг-даа айыылды болдурбас арганы тыпкан бис. Шөкла ынчаар күрүне мурнунга харыысалга, чон-биле ажылым ужуктаглан.

Кончуг ханы хоорга лдыг Узун-Хем арттап, Шындазын чурттуг Калзаң оглу Константин Конга-биле, Тываның хоочун башкыларының бирээзи, Шекпээр чурттуг Орушку оглу Чамыш-оол Чамыш-биле Кызыл-Мажалыктан аъттангаш, Эрги-Барлыг, Чиңге-Каттың алдын уургайын таварты Сыын-Баштыглап, Саглы чурттуг Самбуу оглу Александр Шүгдүр-оол-биле Хангагайтыдан аъттангаш, Хам-Дыттыг арттап, Саглы, Арзайтыны таварты Саадактап ажыл-дүжүп, Мугур-Аксынга таптыг-ла бешчыл башкылап чораанын мээң хөй-аът, тура-соруумну дыка-ла күштелдирген.

Аргар-кошкар, те-чуңма, ак-кара тарбаганныг, кижи кайгаар бир янзы балыкбайлаңныг Мөңгүн-Тайганың кадыг-дошкун агаар-бойдузу, оон биче сеткилдиг, хүндүлээчел малчыннарының аажычаңы талыгырда школаны дамчыштыр мээң хан-дамырымда тудуп, амыдырал-чуртталгамның айдызы кылдыр артып калган.

КАШ-ДАА КАТАП ХАЯ КӨӨРГЕ, КАТАП ЭЭЛБЕС ЧАЛЫЫ НАЗЫН ДЕП ЧҮВЕ ОЛ-ДУР!

Адактың сөөлүнде, «Шын» соолуннуң номчукчуларынга турааскаатка н шүлүкчүгежимни бараалгаттым.

ШУУРГАН

Каргы-Бажы, База-Ыяш
Кара булут каъттанырга,
Улдап, теп турган ышкаш,
Улуг шуурган дүшкен деп
бил.
Кезек-кезек чодур дыттар
Хемнер куду күдүйгүлээш,
«Кажан соксаар прги?»
дээнзиг,
Караа чаштыг ыглашкылаар.
Үш-дөрт хондур өдекте мал
Үнер харык тыпнастай бээр.
Кадарчылар—эрспейлер
Карак шиммес, ында турар.
Кара баштыг аккыр хойлар
Кажааларын хемиргилээр.
Хоозун сөстүң херээ үүү боор,
Хорадаан мал черле ындыг.
Харлыг дуву каъттангызын
Каргы-Бажы уштуп каантар.
Мөңгүн-Тайга хуулган ышкаш,
Мөңгүн суу дег, кылаг бээр.

Борис ЧЮДЮК.

Кызыл хоорай.

Кымнар бис, кандыг бис?

ХООМАЙ КЭЭРИ—КЕДИ ЧОК

Шагаан-Арыг хоорайның чанында, чазаглыг орук кежилдир, дөрт дугаарлыг күш-ажылга эдип-чазаар албан чери бар.

Ында Тываның бүгү кожуннарындан, харын-даа суму, суур бүрүзүнден муң чыгам херек эрттирикчилери бар. Херектеннерни Хайыраканн дааның дөзүнге тудуп өгелээн турган цемент заводунга болгаш чаа Шагаан-Арыгның улуг-улуг тудугларынга ажылдадыр сорулга-биле ол албан черин азы лагерьни тургускан.

Цемент заводунуң тудуу шагда-ла соксаан, хоорайда кылып турар тудуглар база чок. Ооң үржуундан ында херек эрттирип турар кижилер ажыл чок, аъш-чемге, идик-хепке бергедеп турар. Төрөл-дөргүлү, эш-өөрү аъш-чем, идик-хеп киирип, буянныг дузазын чедирип, ужуражып, сагыш-сеткил, моральдыг деткимчени көргүзүп келген. Оон башка амыдыраарыг тоң берге. Херек адаанда-даа болза, олар дириг кижилер, ада-иезиниң эргим оглу, частырыг кылырының мурнунда өг-бүленің әр ээзи, уруг-дарыының энерелдиг ачазы, төрелдериниң дуңмаазы, акызы, даайы, чээни, душтуктарының ынакшылы, чурттуң бүрүн эргелиг, хостуг хамаатызы боон чорааннар болгай.

Лагерьде херектеннерге хуусаазы келирге, үш хонук чедир база каш шактың кыска хуусаалыг ужуражылгаларын доктааткан дүрүм өзугаар чөпшээрээн. Киирер ужурлуг аъш-чемни, идик-хепти, өске-даа хоруглуг эвес чүүлдерни киирип турар. Херек адаанда чоок кижизиниң болгаш ооң ында эш-өөрүнүң ишти-хырның бодап, инек, аът, сарлык, шээр мал эъттерин, янзы-бүрү чемнерни киирип, узун, кыска ужуражылгаларга кээп турарлар хөй. Оларга лагерьниң удуртулгазы шаптык катпайн, харын деткип турар. Ынчалза-даа чамдыктары ындыг эвес.

Шагаан-Арыг хоорайда Тываның кайы-даа булуңнарындан келген чурттакчылар хөй. Ындыг болганда, лагерьге ужуражылгага келгеннериң таныш-көрүштери эңмежок. Олар келгеш, лагерьже киреринде далашпас, баштай хоорайда таныштарынче, төрелдеринче тыртылар боордур. Оон арагалап, хөөрежир, киирер дээн аъш-чемин төтчегээр, ужуражыр үе-шагын саададыр, озалдаар, будулар.

Чамдыктары ырак черден белеткел чок, хоомай чедип келгеш, таныыр өг-бүлелериндеп диленир, чарбыттынар: шай, дус херек, кочал ишти картошкадан, бичии үс, саржагдан, чигирден, кара өңнүг бөдүүн кышкы бөрттеп, эргикаксы идик-хептен дигилээр.

Бар болза, бөрбейн канчаар ийик. Бо берге үеде, эрткен эки-даа үеде, хоорайга амыдырал кандыг ийик? Оода чылда бир, ийи катап келирге шыырак белеткелдиг келгеш, өскээр чардыкпааны-ла дээре. Херек адаанда кижизин хүндүлээр херек.

Ужуражылгазын чогудуп алгаш, чанарынче далашпас, бо хоорайга бажыннар кезип, арагалап туруп бээрлер кайы хөй. Аал-оранныг, ажытөлдүг, азыраан малдыгларда ындыг. Чорук кылып чоруур хөөкүй төрелдерин, таныштарын будулдура бээрлер бар-ла харын. Ынчалза-даа херек эрттирип турар кижизин хүндүлээе. Чанарда орук хөлезини база чок боор, чегдинер, колданыр, анчыг-ла. Хоорай улузунга артык акша турбас болгай. Хоомай кээри — кеди чок.

Кызыл-оол САГААН-ООЛ.

Мындыг уткалыг материалды үш чыл бурунгаан «Улуг-Хем» солунга парлаткан кижи мен. Ам «Шынга» бижиири артык эвес, харын-даа ажыктыг хиредир. Бодум көрүп, эш-өөрүнүң чугааларындан даа бижидим.

Сеткилди өйүп чоруур айтырыг

ХАЙЫРААН-НА ЧИГ ЭДИВИСТИ АЛЕ

Бистиң тыва чонувус 60-70 чылдар үезинде «улуг акывыстың» ачызында үүнү-даа тоор-херексээр хире эвес, тодуг-догаа, бай-байлак, балдыр дынзыг, амыдырал талазы-биле шыырак-ла турган болдур бис ийин.

Ол үеде эт-сеп, идик-хеп, аъш-чем —ниптизи-биле амыдыралга херектиг бүгү-ле үүлдер четчир болгаш артар турган болгай. Тудуг-суурлар сайзырап, харын-даа улуг-улуг бүдүрүлгелер ында-мында ажыглалга киргилеп турган. Ол тыва чонга өөрүнчүү, мактанчыг болбайн канчаар. Ынчалза-даа ол бүдүрүлгелериң чамдыктары буурап дүжеринге чедип, сандарадгай байдалга киргеңи кымга-даа билдингир болгай.

Мээң бижиир дээн бо кыска үүлүмнүң кол утказы мындыг түве. Ак-Довуракта, Хову-Аксында ажыглалга киргилээн улуг бүдүрүлгелер-биле чергелештир оода-ла бистиң Тывага хөмден, алгы-кеш аймаандан идик-хеп бүдүрер завод, фабрикалардан кылдыртып алган турган болзувусса, магалыг-ла турган-дыр ийин, көрем. «Алгы-кештен тоннар, хептер бүдүрер черлерни Тывада кылып эгелей берген-не болгай, бо үүнү-ле чулчуруп орар эш боор» деп чамдык кижилер бодай бээр чадавас. Хөрээмни өйүп, сеткилимни дүвүредип чоруур айтырыгларның бирээзи, бода малдарның кежиндеп идик-хептер бүдүрер оода-ла кара чаңгыс заводтуг турган болзувусса, көрем. Бистиң Тываның бода малдарының кежиндеп кылган әр, хөрээжен сапыктар, сапожкалар, майыктааштар кайы хире быжыг ийик, ол, шык тыртпас, эленчизи эки болурун чугаалаан-даа хөрээ чок.

Ам кээп халактажып, доңга баштарывысты шаштынып чоргулаар-дыр бис. Хайыраан-на хөмперивис, алгы-кежвис-биле Абаканның чамдык сайгарлыкчыларын хандырыш тур бис. Хуу садыглар чоннуң шыырак-ла дээн бода малдарының кештерин 10, 20, 30 мун рубль-биле «ушта шапкылап» алгаш, Абаканга баргаш, улуг өртекке хуулдура шаап ап турар ышка. Ам канчаар боор, чон халас черге алгы-кежин черге октап, кадырын кааптар эвес, акша-төгерик берге амгы үеде каш-даа болза, акшага чедирип, саарын-ла алырыг бодаарлар болгай. Бир эвес Тывага хөмден идик-хеп бүдүрер тускай бүдүрүлге турган болза Саян артынче алгы-кешти, эң ылаңгыя бода малдарның кештери-биле Абаканның алгы заводунуң ажылдакчыларын азырап турбас ийик бис.

Черле ынчаш, сөөлгү үеде хамык-ла продукциявысты, тонна-тонна малывыс эъдин Абаканның эът комбинадынче киирп «өргүп», оларны «чемгерип» турарывыс кончуг-ла хомуданчыг-дыр. Өй-хемчээл чокка Тываның малын мынчалдыр кырын туруп бээр түве болза, Тывага мал бажы кудулап, төгенчүг байдалга кээп, ядарап-хоозурап калбас деп бе. Колхоз, совхозтарның мал-маганы эстин тонериниң кырында келген болгай. Тываның экономиказы, сайзыралы кезек бурунгаар чоруп оргаш, ам чаңгыс черде туруп алган дизе хөөредиг болбас ийик.

Тывага хөмден идик-хеп бүдүрер завод турган болза, даштыкыдан, кайын-чүдеп тоянап келген, ийи хүн кедерге-ле чарлып, турлуп, орлуп калыр, кеди чок, хөөрек сапыктарны, майыктааштарны чижеңге сайгарлыкчылардан садып ап, оларга молчудуп турбас ийик бис. Кызылдың алгы заводунуң амыдыралы, ажыл-ижи сөөлгү үеде хөнүп чадап турар болгай. Ол завод оода-ла шокпенден бөдүүн сапожкаларны, майыктааштарны, тапочкаларны безин ховар бүдүрер аңарганы маргыш чок. Эрткен үеде бистиң Тываны баштай удуртуп турган партия, совет органнарга ажылдан турган эштер «улуг акыларывыстын» ачы-дузаазында азы, радыкчы хөөнге алзын, чоннуң мурнунга хөй-ле бүдер-бүтпес хоозун аазаашкыннарны кылып келгеннер болгай.

Ол үеде бистиң амгы Президентивис Ш. Д. Ооркак ышкаш ажыл-агыйжы, угаангыр, дидим, Тываның келир үезин, чоннуң амыдыралының алыс кедизин бодаар удуртукчу турган болза, Тывага хөмден, алгы-кешти, идик-хеп бүдүрер бүдүрүлгелер ажылдап эгелей берген турбас деп бе?

Ондар БОРАШ.
Суг-Аксы суур.

ЫНЧАН СЕТКИЛИВИС ӨӨРҮҮР ИЙИК

Бистер, кырганнар, бодувустун хомудалывысты ийи дугаар бижип турарывыстың чылдагааны болза: бистиң бо пансионат ажыттынгала 1 чыл ийи ай ажып тур, ол үениң иштинде теледамчыдылганың ийи дугаар программазын көрбейн келдивис, ону көрбеске, биске дыка-ла берге болур чүве-дир.

Радио база дыннаалбас. Бүгү Тывада үүү боон турарын көңгүс билбес, бүдүүлүк улус апардывыс. Дыннаарга, үүгле бистер, кырганнар эвес, а Хову-Аксының ийи сууру тыва программаны орта көрбейн тур бис дижир түве-дир. Ону бо чернің чагырга чери чогум та билир, та билбес түве, ол даргаларны бис көрүп-даа көрбээн бис

Эрткен кыжын база-ла бо уткалыг чагааны бижээн улус болгай бис, оон солунга үнерин, теледамчыдылганы эдиптерин менгзының олурувуста, үе сыыгайнып эрте берди.

Улустан дыннаарга, даг кырында тургузуп каан антенна багай ажылдап турар дээр түве-дир. Харызаа эргелелинде тускай эртемнер инженерлер бар-ла болгай, оларны чалап эккеп, кылдырып көрзе. Бир эвес ийиги программаны көргүзүп турар кылдыр кылыпса, бистер ышкаш чоңуктеннің сеткил-сагыжы ооруур ийик.

Оюн СУВАН-ООЛ.
Хову-Аксы суур.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң чеңгевис, күүйүвүс Өшкү-Саар Сояновна КАЛАА бо хүннерде 55 харлап турар. Акывыс, чеңгевис амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада, Шуурмак суурда чурттап олурарлар.

Чеңгевистиң төрүттүнген хүнү-биле байыр чедирип, каң дег кадыкшылды, өөрүшкүнү, чеднишкиннерни уруг-дарыынга, өг-бүлезинге күзедивис, чеңгевистиң чемзиг холунга четтиргенивисти илереттивис. Моон-даа соңгаар бистиң уругларывыс күүйүнүң амданныг чемин амзап, сактып чугаалажып чоруур болзун.

Өөнүң ээзи, уруглары, чуржулары: Даваалар, Даңзычылар, Чандыылайлар, Карашпайлар, Сактылар.

ЧАРЛААЛДАР

ЧИТКЕНИН БАРЫМДААЛААШ

Мөңгүн-Тайгада «Тайга» деп хуу бүдүрүлгениң таңмазының читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп саналаар.

ТАҢМА ЧОККА...

«Каа-Хем» хөмүр-даш разрези хереглекчилерге хөмүр-даш **ТАЛОННАРЫНГА** хереглекчиниң **ТАҢМАЗЫ** салдынмаан болза, күш чок болур дээрзин сагындырып турар.

ӨГБЕЛЕРГЕ ТУРАСКААДЫГ

«САМАГАЛДАЙ» база «АЛДАН-МААДЫР» деп төөгү-тураскаалдыг номнарны садып турар. Номнар кылын, кылагар карттыг болгаш өңнүг чуруктар-биле каастаттынган. Чаңгыстап-даа, мөөнү-биле-даа садып ап болур. Номнарның тиражы эвээш дээрзин сагындырдывыс.

Харылзажыр телефон: 3-34-79, Парлалга бажыңы.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 5-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Кыс бөрү» (Польша) 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«ВИДЕОЗАЛ»: «Чанду-оорбай» 10.10, 13.10, 16.10 шактарда.

ФЕВРАЛЬ 6-7-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Ырла-ла, Ратха, ырла!» (Индия, 2 сериялыг) 10.00, 12.20, 14.40, 17.00 шактарда.

«ВИДЕОЗАЛ»: «Чанду-оорбай» (Индия, 2 сериялыг) 10.10, 13.10, 16.10 шактарда.

ФЕВРАЛЬ 8-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Ырла-ла, Ратха, ырла!» (Индия) 14.40, 17.00 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Чанду-оорбай» 10.10, 13.10, 16.10 шактарда.

Ак-Довурактың болгаш Кызыл хоорайның тудугларынга улуг үлүг-хуузун киирип, оон сөөлүнде чылдарда «Кызыл үлетүр тудуг» эргелелинге доктаамал ажылдап чораан

Валерий Викторович СЕДЕН-ДАМБААНЫҢ

хенертен аар аарааш, 1998 чылдың февраль 1-де чырык өртемчейден чарлып чорутканы-биле холбаштыр оон өгбүлезинге, чоок кижилеринге, эш-өөрүнге, ажылдап чораан коллективинге ханы кажыыдалды илергейлеп тур бис.

Төрелдери.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Василий ХОМУШКУ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Артур ХЕРТЕК (кол редакторнун оралакчызы), Күстүгүр САТ (харыысалгалыг секретарь), Адыгжы САЯ (килдис редактору), Арапчор ОКСУР (килдис редактору).

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келгеш кижилер хүлээп алыр чер — 3-33-91; кол редакторнун оралакчызы — 3-33-91; секретариат — 3-36-82.

КИЛДИСТЕР: Чазактын ажыл-чорудулгазы-биле харылзаа тудар килдис — 3-33-91, 3-34-98, экономиктиг өскертилгелер болгаш социал амыдырал — 3-34-49; мелээлер алоаны — 3-39-15; чагаалар болгаш чагыылга — 3-39-03; Бухгалтерия — 3-41-23; Корректорлар — 3-41-16.

Агар санывыс: № 40703810400000010000 КБ «Тувакредит», ИНН — 1701008465; корр. сч. 30102810200000000729 БИК 04304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т 00007

Солунда парлаттынган материалларның авторларының бодалдары редакцияның гуружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.

Солун неделяда 3 катап үнер.

Хемчээли 2 парламал ама.

Тиражы 6444.

Чагыг № 50.